تاريخ جو فلسفو

(ڪتاب "مقدمه" جي هڪ باب جو ترجمو)

از

ابن خلدون

مترجم

اسدالله شاهہ حسيني

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ

Soorih Sindhi Adab

جي لهوارو لوڪ وهي، تون اوچو وهه اوپار

SAHIB KHAN "SOORIH" MIRANI

0344 3919786 & 0300 3404488

تاريخ جو فلسفو

از

ابن خلدون

مترجم

ڊاڪٽر اسد الله شاهه حسيني

SOORIH SINDHI ADAB

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ
پاڪستان

ٻيو ڇاپو   سال ١٩٧١ع   ڪاپيون ٻه هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم]

SOORIH SINDHI ADAB

قيمت ڏيڍ رپيو

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
"امين منزل"، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

هيءَ ڪتاب زينت پرنٽرس، ڪوڪر محلي، حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو ۽
مسٽر غلام رباني آگري سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

فهرست

ابن خلدون جي حياتيءَ جو احوال (۹-۱۵)
تعارف ۱
اسرائيلي فوج جي تعداد بنسبت غلط اطلاع ۳
يمن جي تبعن بابت تاريخي غلطيون ۱۱
ڪن مفسرن جي ارم بابت غلطي ۱۶
برمڪين جي تباهيءَ بابت غلطي ۲۰
يحيٰ ابن اڪسم بابت غلط روايت ۳۳
زنبيل بابت غلط ڳالهه ۳۵
عبيدي- فاطمين جي نسب بابت غلط روايت ۳۸
ادريسين جي نسب بابت ۴۷
موحدين متعلق لڳايل الزام جي صفائي ۵۶

SOORIH SINDHI ADAB

ناشر طرفان ٻه اکر

هي ڪتاب ابن خلدون جي مشهور تصنيف ”مقدمه“ جي هڪ باب جو سنڌي ترجمو آهي. ابن خلدون ۽ سندس تصنيف ڪنهن به تعارف ۽ تعريف جا محتاج نه آهن. هن صديءَ جي جڳ- مشهور مؤرخ، ٽوئنبيءَ، ”مقدمه“ بابت چيو آهي ته ”بلاشبه، هيءَ پنهنجيءَ نوعيت جو عظيم ترين ڪارنامو آهي، جنهن جو ثاني، ڪنهن به دؤر ۾، ڪنهن به ملڪ ۾، ٻيو ڪوبه انسان پيش ڪري نه سگهيو آهي.“

”مقدمه“ جا دنيا جي مختلف زبانن ۾ بيشمار ترجما ٿيا آهن. هينئر دنيا جي اهڙي ڪا ترقي يافته زبان مشڪل ملندي، جنهن ۾ ”مقدمه“ جو ترجمو نه ٿيو هجي. پر جيڪو بلند مقام فرئنز روزينٿال جي انگريزي ترجمي کي نصيب ٿيو آهي، سو ٻئي ڪنهن کي نه مليو آهي. هي سنڌي ترجمو روزينٿال جي انگريزي ترجمي تان ئي ٿيل آهي. بعد ۾ ان جي اصل عربي عبارت سان پڻ ڀيٽا ڪيل آهي، ته جيئن ترجمي ۾ ڪا غلطي نه رهي. فاضل مترجم ڪوشش ڪري زبان سليس ڪم آندي آهي، ته جيئن ترجمو عام فهم ٿئي. ڪتاب جي

SOORIH SINDHI ADAB

منڍ ۾ ابن خلدون جي حياتيءَ جو مختصر احوال پڻ ڏنو ويو آهي.

اميد آهي ته هي ڪتاب سنڌي زبان جي ادب ۾ قابل قدر اضافو ٿيندو ۽ ان جو اڀياس پڙهندڙن لاءِ مفيد ٿيندو.

غلام رباني
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

ابن خلدون جي حياتيءَ جو مختصر احوال

تاريخ جي فلسفي جو بنياد رکندڙ دنيا جو مشهور عالم عبدالرحمان بن محمد، تيونس ۾ سنه ١٣٣٦ع ۾ پيدا ٿيو. عبدالرحمان جا وڏا عرب جا رهاڪو هئا، جتان خلدون نالي هڪ شخص پنهنجي عيال سميت، عيسوي ڏهين صديءَ ڌاري لڏي تيونس ۾ اچي رهيو. ان جي وفات کان پوءِ سندس پويان "ابن خلدون" جي نالي سان سڏبا رهيا. عبدالرحمان به انهيءَ سببان علمي دنيا ۾ "ابن خلدون" جي نالي سان مشهور ٿيو. هن جو والد پاڻ وڏو عالم هو. هن پنهنجي پٽ جي تعليم ۽ تربيت تي خاص ڌيان ڏنو، جنهنڪري ابن خلدون ننڍيءَ عمر ۾ ئي قرآن، حديث، فقه، فلسفي، منطق، ادب ۽ تاريخ ۾ وڏي مهارت حاصل ڪئي.

سترهن سالن جي عمر ۾ ابن خلدون کي نهايت وڏو دلي صدمو پهتو — تيونس ۾ ان وقت وبا جي منحوس بيماري پيئي، جنهن ۾ سندس پيءُ ۽ ماءُ ٻيئي وفات ڪري ويا. اهو زخم اڃا تازو ئي هو، ته ٿورن ئي ڏينهن ۾ سندس مهربان ۽ مشفق استادن مان به ڪي انهيءَ بيماريءَ جو شڪار ٿيا ۽ ٻيا تيونس مان موٽي پنهنجي وطن ڏانهن وڃڻ جون تياريون ڪرڻ لڳا. هن صدمي ابن خلدون کي تنهان ئي وڌيڪ پريشان ڪري وڌو. هن جو خيال هو ته آءٌ به ساڻن گڏجي وڃان، پر سندس ڀاءَ کيس اجازت نه ڏني.

جلد ئي ملڪ ۾ اهڙيون سياسي حالتون پيدا ٿيون، جو هو تيونس کان موڪلائي ڪري، مغرب ڏانهن روانو ٿيو. تلمسان جي سلطان ابو عنان، ابن خلدون جي علمي شهرت کان اڳيئي واقف هو ۽ هن کيس پاڻ وٽ ڪاتب جي عهدي تي مقرر ڪيو. ابن خلدون انهيءَ عهدي کي پنهنجي خانداني عزت جي لائق ڪين ڄاتو. سلطان، ٿورن ڏينهن بعد هڪ پاڙيسري امير تي چڙهائي ڪري، ان کي قيد ڪيو. ابن خلدون جا انهيءَ امير سان تعلقات هئا، سو امير کي جيل مان ڀڄي وڃڻ لاءِ مدد ڪرڻ جو وعدو ڪيائين، پر سازش جي ڪامياب ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي راز کلي پيو ۽ ابن خلدون کي سازش جي ڏوهه ۾ گرفتار ڪرايو ويو. ٻن سالن بعد جڏهن سلطان وفات ڪئي، تڏهن حسن بن عمر نالي هڪ وزير ابن خلدون کي آزاد ڪيو. ٿوري عرصي گذرڻ بعد ابو سالم نالي بادشاهي خاندان جي هڪ فرد، حڪومت خلاف بغاوت ڪئي. ابن خلدون ان کي بغاوت ڪرڻ ۾ وڏي همت ڏياري ۽ آخر هو ڪامياب ٿيو.

ابو سالم تخت نشينيءَ بعد جلد ئي ابن خلدون کي پنهنجو خاص سيڪريٽري مقرر ڪيو. ابن خلدون وڏي آرام ۽ سڪون سان زندگي گذاري رهيو هو ته ٻن سالن بعد اوچتو سياسي حالتن پلٽو کاڌو ۽ ابو سالم مارجي ويو، ۽ عمر بن عبدالله نالي هڪ نئين وزير، شاهي خاندان جي نابالغ ٻار کي تخت تي ويهاري، پاڻ

حڪومت ڪرڻ لڳو. ابن خلدون نئينءَ حڪومت کان راضي نه رهيو. هن کي عمر بن عبدالله ۾ وڏيون اميدون هيون ۽ چاڪاڻ ته هن سان گهڻي وقت کان دوستي هيس ۽ اها ڏينهون ڏينهن وڌيڪ گهري ٿي چڪي هئي. پر پوءِ اقتدار ۾ اچڻ بعد، وزير اڳوڻن لاڳاپن ۽ قرب جي ناتن جي ڪابه پرواهه ڪانه ڪئي. ابن خلدون کي پنهنجي دوست جي هن بيرُخيءَ جو وڏو افسوس ٿيو ۽ تلسمان مان وڃڻ لاءِ وزير کان اجازت گهري. وزير کي خوف هو ته هتان وڃڻ کان پوءِ، متان هو ڪنهن مخالف ڌر سان ملي وڃي، ان ڪري موڪل ڏيڻ کان گهبرائي رهيو هو. آخر ڪن ماڻهن جي پروسي ڏيارڻ تي، هن شرط تي آزادي ڏني ويئي ته هو ڪڏهن به تلسمان ۾ ٻيهر پير نه رکندو. ابن خلدون وڏيءَ بي سيءَ جي حالت ۾ پنهنجن ٻارن ٻچن کي قسطنطنيه ڏانهن روانو ڪري، پاڻ اسپين (اندلس) ڏانهن رخ ڪيو.

ابن خلدون جا غرناطه جي سلطان ۽ وزير سان اڳيئي تعلقات هئا، ۽ کيس اميد هئي ته اتي پهچڻ بعد، چڱي مرحبا ڪئي ويندي، ٿيو به ائين ئي. ابن خلدون خود پنهنجي سوانح ۾ ڄاڻايو آهي ته ”— سلطان مون کي وڏي مرتبي وارن اميرن جي ڪچهريءَ ۾ ويهاريندو هو - پاڻ سان گڏ کارائيندو هو، رازداريءَ جون ڳالهيون ڪندو هو ۽ سواريءَ تي به پاڻ سان گڏ ويهاريندو هو....“

ٻئي سال ابن خلدون کي قشتاله (اسپين) ڏانهن سفير جي حيثيت ۾ روانو ڪيو ويو، ته جيئن اتي پهچي صلح لاءِ آخري ڳالهيون ڪري. قشتاله جو بادشاهه، ابن خلدون جي اعليٰ سياسي ۽ علمي صلاحيتن کان اڳيئي واقف هو ۽ هُن صلح جي پيغام کي وڏيءَ خوشيءَ سان قبول ڪيو. ابن خلدون جڏهن واپس موٽي آيو، تڏهن سلطان جي طرفان کيس وڏن انعامن سان نوازيو ويو ۽ سندس ٻارن کي به قسطنطنيه مان گهرايو ويو. مگر افسوس، جو هن آرام واريءَ زندگيءَ به سائس وفا نه ڪئي. اڃا ڳچ مهينائي کين گذريا ته اندلس کي ڇڏي بجايه وڃڻ تي مجبور ٿيو. هن فيصلي ڪرڻ ۾ بنيادي سبب هيءُ هو، جو هُن محسوس ڪيو ته چغلخورن ۽ دشمنن جي سازشن سببان وزير لسان الدين جي دل ڪانئس گهڻو ڦري ويئي آهي.

ابن خلدون اندلس ڇڏي بجايه پهتو ته اتي به هن جي چڱي آجيان ٿي. سلطان ابو عبدالله هن جي وڏي مرحبا ڪئي ۽ کيس پنهنجو صلاحڪار مقرر ڪيو. ابن خلدون پنهنجي سوانح ۾ ڄاڻائي ٿو ته ”— سلطان جو حڪم هو ته شهر جا دولتمند روز فجر جو منهنجي دروازي تي حاضري ڏين. مون حڪومت جو ڪاروبار پنهنجي هٿن ۾ ورتو ۽ ملڪي معاملن ۾ حڪومت جي سڌاري ۽ واڌاري ڏانهن پنهنجون سموريون ڪوششون ڪيون.... آءٌ حڪومت جي ڪمن کان فارغ ٿي جامعه قصبه ۾ وڃي ويهندو هوس....“ پر هيءَ خوشي ۽ راحت جي

زندگي ٻه هڪ سال جي عرصي کان وڌيڪ راس نه آئي. سلطان لڙائيءَ ۾ مارجي ويو ۽ ملڪي انتظام جو شيرازو ڇڙوڇڙ ٿي ويو. حقيقت هن ريت هئي ته سلطان جي سؤٽ ابوالعباس، قسطنطنيه مان وڏي فوج وٺي حملو ڪيو، ۽ لڙائيءَ هلندي سلطان کي سندس خيمي ۾ قتل ڪري، بجايه تي گهيرو ڪيو. هن وحشتناڪ صورتحال ماڻهن جا حوصلا مُنجهائي ڇڏيا- ڇا ڪرڻ گهرجي، ڇا نه ڪرڻ گهرجي! عام زندگيءَ کي موت ۽ حياتيءَ جي ڪشمڪش ۾ ڏسندي ابن خلدون مناسب ڄاتو ته هن وقت پيش پوڻ کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو نه آهي. ابوالعباس نهايت خوش ٿيو، پر ٻين اميرن کي اها ڳالهه پسند نه آئي ۽ هو ابن خلدون جي خلاف سازش ڪرڻ ۾ شروع ٿي ويا ۽ ابوالعباس کي بدظن ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. ابن خلدون هينئر به پنهنجي دستوري فيصلن کان ڪم ورتو ۽ انهيءَ نتيجي تي پهتو ته هاڻ هتان ڪنهن به صورت ۾ جان ڇڏائڻ مناسب آهي. اهڙيءَ ريت، بجايه کي به الوداع چئي، بيسڪره ڏانهن روانو ٿيو.

بيسڪره ۾ ابن خلدون ڇهه سال زندگيءَ جا گذاريا ۽ هتي اچڻ سان ئي جلد هن جي زندگيءَ هڪ نئون رخ اختيار ڪيو. شاهي منصب ۽ عهدن وغيره کان دل بنهه کڻي ڇڪي هيس ۽ هاڻ هن قبائلي زندگيءَ تي وڌيڪ ڌيان ڏيڻ ۽ هموار ڪرڻ ضروري ڄاتو. ظاهري طرح ته هن پاڻ کي سياست کان غيرجانبدار

ڏيکاريو، ٻه اندروني طرح جڏهن به ڪنهن حڪومت جي خلاف يا فائدي ۾ سات ڏيڻ مناسب ٿي ڄاتو ته پوءِ مختلف قبيلن ۽ بدوي زندگيءَ کي يڪجاءِ ڪرڻ ۾ ڪابه دقت نه ٿيندي هيس. ڇهن سالن جي عرصي ۾ بدوي زندگيءَ جو هر پهلوءَ کان جائزو وٺڻ، ۽ سندن خوبين ۽ خامين کي سمجهڻ ۾ کيس وڏي مهارت حاصل ٿي. بيسڪره ڇڏڻ کان پوءِ، هن زندگيءَ جا پورا ٻه سال سخت انقلابي ۽ جوشيلي حالت ۾ گذاريا. هيءُ اهو دؤر هو جنهن ۾ ابن خلدون جي سياسي زندگي آخري ٻساهن تي هئي، ۽ پوءِ جلدئي سياست جي ميدان کان هميشه لاءِ منهن موڙي، علمي ۽ ادبي دنيا ڏانهن توجهه ڏنو.

ابن خلدون هڪ دفعي ڪنهن قافلي سان گڏ فاس ڏانهن وڃي رهيو هو ته ڪن قبيلن، ابو حموءَ جي اشاري تي حملو ڪيو. هن حملي متعلق ابن خلدون جا پنهنجا لفظ آهن ته ”مان به انهن ۾ هوس ۽ مون ٻه ڏينهن ساندهه ڪپڙن کان سواءِ اگهاڙيءَ حالت ۾ گذاريا، ۽ پوءِ آخر هڪ ڳوٺ ۾ وڃي پهتس.“

انهن تڪليفن کان پوءِ، ابن خلدون زندگيءَ جو مختصر عرصو ابن سلامه جي قلعي ۾ گذاريو. چار سال ذهني آرام ۽ دلي سڪون جي حالت ۾ ڪتاب ”مقدمه“ لکي پورو ڪيو. هن ڪتاب متعلق پنهنجي سوانح ۾ ڄاڻائي ٿو ته ”—— مون سڄيءَ دنيا جي هل هنگامي کان پاڻ کي ٻري رکي، هن ڪتاب جي لکڻ جو

سلسلو شروع ڪيو ۽ جنهن نئين ڍنگ سان مون هن مقدمي کي پورو ڪيو، اهو منهنجي گوشه نشينيءَ واري زندگيءَ جو هڪ يادگار آهي." مقدمي پوري ڪرڻ کان پوءِ، ابن خلدون عرب، بربر ۽ ٻين قومن جا حالات قلمبند ڪرڻ لاءِ قلم کنيو. هيستائين جيڪي ڪجهه لکيو ويو هو، ان جو حافظي جي ذخيري تي ئي بنياد هو. پر جڏهن قومن جي تاريخ مرتب ڪرڻ جو مسئلو سامهون آيو، تڏهن کيس مختلف ڪتابن ڏانهن رجوع ٿيڻو پيو. سو هو جلدئي تيونس ۽ مصر ڏانهن روانو ٿيو، ۽ پنهنجي زندگيءَ جا آخري ڇويهه سال اتي ئي پورا ڪيائين.

مصر ۾ ڪجهه وقت رهڻ بعد ابن خلدون پنهنجي اهل-عيال کي به پاڻ وٽ گهرائڻ جو فيصلو ڪيو. پر افسوس، جو اهو جهاز جنهن ۾ هن جا ٻار ٻچا هئا، اهو مصر پهچڻ بجاءِ واٽ تي ئي سمنڊ ۾ غرق ٿي ويو. ابن خلدون کي هن واقعي جو زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين دل تي وڏو صدمو رهيو. هن سنه ۱۴۰۶ع ۾ مصر ۾ وفات ڪئي.

[سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي "گل ڦل" جي
سال ۱۹۶۴ع جي سيپٽمبر - آڪٽوبر نمبر تان ورتل]

تعارف

تاريخ جي فن جو ڪمال - تاريخ جي مطالعي تي مختلف زاوين سان تبصرو - مختلف قسمن جي انهن غلطين تي هڪ نظر، جيڪي مورخن کي آڏو اينديون آهن ۽ انهن غلطين جي سببن جي سمجهاڻي۔

ڄاڻ گهرجي ته تاريخ هڪ اهو فن آهي، جنهن جا مختلف شعبا آهن۔ هن سان تمام گهڻا فائدا آهن ۽ هن جو مقصد نهايت مٿانهون آهي۔ ڇو ته تاريخ گذريل قومن جي انهن عملن کان اسان کي آشنا ڪري ٿي، جيڪي سندن اخلاقي قدرن ۾ جهلڪن ٿا۔ تاريخ اسان کي پيغمبرن جي زندگين، مختلف گهراڻن ۽ حڪمرانن جي حڪومت کان واقف ٿي ڪري۔ انهيءَ ڪري جيڪڏهن ڪير چاهي ته سندن ديني ۽ دنيوي معاملات ۾ قائم ڪيل مثالن جي پيروي ڪري، ڪارآمد نتيجو حاصل ڪري سگهي ٿو۔

تاريخ لکڻ لاءِ گهڻن ماخذن ۽ مختلف علمن جي ڄاڻ هجڻ ضروري آهي۔ ان لاءِ گهري نظر ۽ صحيح فڪر ضروري آهن۔ اهي ٻئي ڳالهيون تاريخ نويس کي حقيقت ڏيکارين ٿيون، ۽ کيس لغزشن ۽ غلطين کان بچائين ٿيون۔ ڇو ته جيڪڏهن تاريخ نويس مليل

تاريخي مواد تي جيئن آهي تيئن اعتبار ڪري ٿو ۽ ڪيس رسمن ۽ رواجن جي اصولن، سياست جي بنيادي ڳالهين، تهذيب ۽ تمدن جي حقيقتن ۽ انسان جي اجتماعيت کي متاثر ڪندڙ حالتن جو ڪو واضح علم نه آهي؛ ۽ اڃا به وڌيڪ جيڪڏهن هو گذريل دؤر جي مواد کي ويجهڙي ۽ حاضر دؤر جي مواد سان ڀيٽي اندازو نٿو لڳائي سگهي [١٦]، ته هو خطا ۽ غلطي ڪرڻ کان بچي نه سگهندو، ۽ حقيقت جي رستي کان گهڻو هٽي ويندو. تاريخ نويسن، قرآن جي مفسرن ۽ راوين جيڪي ڳالهيون ۽ واقعا بيان ڪيا آهن، انهن ۾ گهڻيون غلطيون ڪيون اٿن؛ ڇو ته هنن روايتن کي سندن حقيقي قيمت ڪٿڻ کان سواءِ جيئن حاصل ڪيو، تيئن داخل ڪري ڇڏيو. هنن نڪي ته انهن روايتن کي تاريخي حالات موجب پرکيو، ۽ نه وري هڪجهڙائي رکندڙ ٻئي مواد سان ڀيٽيائون — هُنن، فلسفي جي رهنمائيءَ هيٺ، شين جي صحيح فطرت تي نڪي گَهرائيءَ سان سوچيو ۽ نڪي اونهي فڪر ۽ صحيح تاريخي نظر سان جاچ ڪئي. انهيءَ ڪري هُو سچ جي رستي کان هٽي ويا ۽ پاڻ کي بي بنياد اندازن ۽ غلطين جي رڄ ۾ آڻي، مُنجهائي وڌائون.

خاص ڪري جڏهن به ڪنهن واقعي بيان ڪرڻ مهل انگ اکر ڏيڻا پون ٿا، تڏهن اهي غلطيون ٿيو وڃن — پوءِ توڙي اهو پئسن جو انگ هجي يا سپاهين جو. اهي انگ اکر غلط ڄاڻ جو آسان

موقعو ڏين ٿا ۽ اجاين بيانن جو ذريعو بڻجن ٿا. انهيءَ ڪري انهن انگن اکرن تي بنيادي حقيقتن جي روشنيءَ ۾ نظر وجهجي ۽ پرک ڪرڻ گهرجي.

اسرائيلي فوج جي تعداد بنسبت غلط اطلاع

مثال طور مسعودي (١) ۽ ٻيا ڪيترا تاريخ نويس لکن ٿا ته 'جڏهن حضرت موسيٰ اسرائيلي فوج کي مصر کان ٻاهر بيابان ۾ وٺي آيو ۽ اهي سڀ ماڻهو ڳڻيائين، جيڪي هٿيار کڻي سگهن ۽ ويهن سالن جي عمر يا ان کان مٿي هجن، تڏهن انهن جو تعداد ڇهه لک يا ڪجهه وڌيڪ ٿيو.' انهيءَ تعداد لکڻ وقت مسعوديءَ کي اهو سوچڻ کپي ها ته آيا خود مصر ۽ شام ۾ سپاهين جو ايڏو وڏو انداز رهي سگهيو ٿي؟ ٻنهي ملڪن جي پيڪيڙ ايڏيءَ فوج لاءِ تمام گهٽ آهي. هرڪو ملڪ ايتري ئي فوج

---

(١) مسعودي ”مُروُج الذهب“ ۾ مختصر طور اسرائيلي فوج جي تعداد جو ذڪر ڪيو آهي. ڪتاب ”المسالڪ و الممالڪ“ جي مصنف البڪري جي لکڻ موجب جڏهن حضرت موسيٰ مصر مان نڪتو، تڏهن ڏهن سالن کان گهٽ ۽ سٺ سالن کان مٿي عمر وارن ماڻهن کان سواءِ، سندس سپاهين جو تعداد ڇهه لک ويهه هزار هو. بائيبل جي ”ڪتاب اعداد“ موجب سپاهين جو صحيح انگ ڇهه لک ٽي هزار پنج سؤ پنجاهه آهي، جنهن جي عربن کي به خبر هئي. مثال طور ابن ڪثير، 'بِدايه' ۾، ساڳيو تعداد ڇهه لک ٽي هزار پنج سؤ پنجاهه ڏئي ٿو. (روزنٿال)

رکي سگهي ٿو، جيتري ان جي پکيڙ هوندي. انهيءَ حقيقت جي مروج رسمن ۽ عام حالتن کي جاچڻ سان تصديق ٿي سگهي ٿي. انهيءَ کان سواءِ، ايڏي وڏي تعداد واري فوج نڪي هڪ ئي وقت ڪيڏانهن هلي سگهندي، ۽ نڪي لڙائي ئي ڪري سگهندي. جيڪڏهن لڙائيءَ جي ميدان ۾ ايڏي وڏي فوج صفون ٻڌي بيهي، ته پوءِ ٻيڻي، ٽيڻي يا انهيءَ کان به وڌيڪ ڪليل ميدان جي ضرورت پوندي [١٧]. جڏهن ايڏين وڏين ٻن مد مقابل فوجن کي، ايڏي وسيع ميدان ۾ هڪٻئي جي چرپر جي خبر ئي ڪانه پئجي سگهندي، تڏهن اهي هڪٻئي سان ڪيئن لڙائي ڪري سگهنديون، ۽ هڪڙي ڌر، ٻيءَ ڌر تي ڪيئن غلبو حاصل ڪري سگهندي؟ موجوده حالتون به انهيءَ بيان تي شاهدي ڏيئي سگهن ٿيون، ته مستقبل جي ماضيءَ سان هوبهو هڪجهڙائي هئڻ کپي.

وڏي ڳالهه اها ته ايراني حڪمرانن جي بادشاهت جي وسعت، اسرائيلي بادشاهت کان تمام گهڻي هئي. بخت نصر، ايرانيءَ جي، اسرائيلين تي فتح مان به انهيءَ حقيقت جي تصديق ٿي سگهي ٿي. هو سندن سڄو ملڪ ڳهي ويو ۽ سندن سموري ايراضيءَ تي قبضو ڄمائي ويو. هُن، سندن ديني ۽ سياسي مرڪز، بيت المقدس کي به تباهه ڪري ڇڏيو؛ سو به انهيءَ حالت ۾، جو بخت نصر، فارس علائقي جي سردارن مان فقط هڪ

سردار هو. اهو به چيو ٿو وڃي ته هو مغربي سرحدي صوبي جو گورنر هو. ايرانين جا صوبا: ٻه عراق (عراق عجمي ۽ عراق عربي)، خراسان، ماوراءُ النهر ۽ ڪئسپين سمنڊ وارو دربند صوبو، اسرائيلين جي ملڪ کان تمام گهڻو وڏا هئا. انهيءَ وسعت هوندي به ايراني فوج جو تعداد ڪڏهن به، حضرت موسيٰ جي فوج جيترو ٿي نه سگهيو، پر ان انگ جي نزديڪ به ڪونه پهتو. ايرانين جي وڏي ۾ وڏي فوج قادسيه جي لڙائيءَ وقت هئي، جنهن جو تعداد سيف جي روايت موجب هڪ لک ويهه هزار هو ۽ ڪجهه پيا سپاهي اوچتيءَ ضرورت لاءِ پوئتي رهيل هئا. سيف جي ساڳئي بيان موجب سندن فوج جو ڪل تعداد ٻه لک هو. حضرت عائشه صديقه ۽ ۽ زهري (۱) جي روايتن موجب رستم جي فوج جو تعداد جنهن کي ان حضرت سعد جي مقابلي ۾ آندو هو، فقط سٺ هزار هو ۽ ان کان سواءِ سندن ڪجهه فوج پوئتي به رهيل هئي.

هاڻي جيڪڏهن اسرائيلي حقيقت ۾ ايڏي وڏي انداز ۾ هئا، ته پوءِ سندن ملڪ جي پکيڙ به ايتري ئي گهٽي هئڻ گهرجي؛ جيئن اڳتي هلي صوبن واري باب ۾ سمجهايو ويندو ته هر گهرائي جي هٿ هيٺ مختلف انتظامي حصن ۽ صوبن جي وسعت جو مدار سندن فوج ۽ [۱۸] حمايت ڪندڙ ٽولين جي تعداد

---

(۱) محمد بن مسلم، جنهن ۱۲۳ ھ ۽ ۱۲۵ ھ جي وچ ۾ وفات ڪئي.

تي ٿي ٿيندو آهي. هوڏانهن حقيقت هن ريت آهي ته اسرائيلي بادشاهت شام ۾ شرق اردن جي صوبي، فلسطين ۽ حجاز ۾ مديني ۽ خيبر جي علائقن کان اڳتي وڌي نه سگهي. تمام باخبر تاريخ نويسن جي قول موجب حضرت موسيٰ ۽ اسرائيل (حضرت يعقوب) جي وچ ۾ فقط ٽن پيڙهين جو فرق آهي. جيئن موسيٰ بن عمران بن، يصهر بن قاهث بن، لاري يا لاويءَ بن، يعقوب. جيڪو اسرائيل يا الله جي نالي سان سڏجي ٿو. اهو نسب تورات ۾ ائين بيان ٿيل آهي. حضرت موسيٰ ۽ اسرائيل جي وچ وارو زمانو مسعودي چاڙايو آهي. هن لکيو آهي ته ”اسرائيل پنهنجي اولاد، قبيلي ۽ قبيلي وارن جي اولاد سان مصر ۾ آيو. جڏهن هو حضرت يوسف وٽ پهتا، تڏهن سندن ڪل تعداد ستر هو. اسرائيلن جو مصر ۾ رهائش جو عرصو حضرت موسيٰ جي اتان نڪرڻ تائين ٻه سؤ ويهه سال هو، ۽ پوءِ هو سائس گڏجي بيابان (تيه) ڏانهن روانا ٿيا.“

انهيءَ سموري گذريل عرصي ۾ مصر جا قبطي حاڪم، فرعون اسرائيلين کي پنهنجو غلام سمجهندا رهيا. اها ناممڪن ڳالهه آهي ته چئن پشتن تائين هڪ شخص جي اولاد جو تعداد ايتري حد تائين پهچي. پر جي هيءُ خيال ڪيو وڃي ته اهو تعداد (حقيقت ۾) حضرت سليمان ۽ سندس جانشين جي زماني جو آهي، ته اهو به غلط آهي. ڇاڪاڻ ته حضرت سليمان ۽ اسرائيل جي وچ ۾ يارهن پشتون آهن؛ جيئن سليمان

بن داؤد بن، جيشي (ايشا) بن، عوفيذ يا عوفذ بن، ٻاعز يا بوعز بن، سلمون بن، نحشون بن، عَمِيّنَدُوذب يا حَمِيناذاب بن، رم بن، حصرون يا مسرون بن، ٻارس يا ٻَيرس بن، يهوذا بن، يعقوب [١٩]. (جيئن بيان ڪيو ويو آهي تہ) هڪ شخص جو اولاد ٻارهن پشتن تائين ايڏي وڏي تعداد ۾ ڪونہ پهچي سگهندو. اهو تعداد البت سوَن ۽ هزارن تائين پهچي سگهي ٿو ۽ اڪثر ائين ٿيو بہ آهي. مگر ان ڪان مٿي عدد اڻٿيڻي ڳالهہ آهي. انهيءَ عدد جي اڄ ڏينهن تائين حالتن ۽ ويجهڙائيءَ جي صحيح حقيقتن مان اندازو لڳائيندي ثابت ٿئي ٿو تہ اهو ڏنل تعداد جڙتو ۽ ڪوڙو آهي.

اسرائيلين جي معتبر روايتن موجب حضرت سليمان جي فوج جو تعداد ٻارهن هزار هو ۽ سندس گهوڙا چوڏهن سؤ هئا، جيڪي سندس محلات ۾ ٻڌل هوندا هئا ۽ اهو ئي اطلاع صحيح آهي. معمولي راوين جي احمقانہ بيانن تي توجهہ ڏيڻ نہ کپي (حضرت موسيٰ جي پيٽ ۾). حضرت سليمان جي زماني ۾ اسرائيلي حڪومت پنهنجي ڦوهہ جوانيءَ کي پهتي ۽ سندن ملڪ کي گهڻي ۾ گهڻي وسعت نصيب ٿي.

جڏهن بہ اسان جا همعصر (تاريخ نويس) پنهنجي زماني يا گذريل دؤر جي سلطنتن جي فوج جو ذڪر ڪن ٿا، يا ڪنهن مسلم يا عيسائي فوج بابت بحث ڪن ٿا، يا ڪنهن حڪومت جي ڍلن جي آمدنيءَ يا خرچ بابت انگ اکر ڏين ٿا، يا ڪنهن هٿ- ڦاڙ ماڻهوءَ

جي آڊنگي خرچ بابت يا ڪن تونگرن ۽ اميرن جي مال اسباب جي فراوانيءَ تي لکن ٿا، ته اڪثر ان ۾ مبالغو ڪن ٿا ۽ معمولي حدن کان ٻنهه اُڪريو وڃن ۽ انهيءَ ڪري پاڻ کي عجيب گمراهين ۾ ڦاسايو وجهن۔ جڏهن به ڪنهن ذميدار آفيسر کان سنڌس فوج بابت پڇبو ۽ مالدار ماڻهن جي مال ۽ دولت بابت [٢٠] جاچ ڪبي، يا جڏهن به ڪن هٿ-ڦاڙ ماڻهن جي خرچ تي معمولي نظر ڪبي، تڏهن ثابت ٿيندو ته انهن همراهن جيڪي ڪجهه لکيو آهي، انهيءَ تعداد جي ڏهين پتي به صحيح نه رهندي۔ انهيءَ مبالغي جو سبب آسان آهي۔ مبالغه آميزي عام فطرت آهي ۽ ماڻهو ان کي مبصرن ۽ نقادن جي خوف کان سواءِ، آسانيءَ سان ڪم ۾ آڻي سگهي ٿو۔ اها فطرت ماڻهوءَ کي پنهنجي غلطين ۽ ارادن تي تنقيد ڪرڻ کان هٽايو ڇڏي ۽ روايتن بيان ڪرڻ ۾ وچترائيءَ ۽ سچائيءَ کان پري، ۽ مطالعي ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ کان دور ڪريو ڇڏي۔ اهڙن تاريخ نويسن پاڻ کي ڇڙواڳ ڪري ڇڏيو ۽ ڪوڙين روايتن جو ڍير ڪٺي لڳايائون۔ ‘هو الله جي آيتن جي مذاق اڏائن ٿا ۽ پنهنجي لاءِ دلپسند آکاڻيون گهڙين ٿا، ته جيئن ٻين کي الله جي رستي تان گمراهه ڪريو ڇڏين (١)، اهو ڪافي ٻڇڙو ڏنڌو آهي۔

---

(١) قرآن ١٠٣١ (٥)۔

ڪو شخص ائين چئي سگهي ٿو ته جيتوڻيڪ ڪنهن شخص جي اولاد جو ايڏي وڏي تعداد تائين پهچڻ، عام حالتن جي مدنظر ناممڪن آهي. پر اهو سوال اسرائيلين سان لاڳو نٿو ڪري سگهجي، ڇاڪاڻ ته (هنن جي تعداد ۾ ايڏو واڌارو) روايت مطابق اهو هڪ معجزو آهي، جنهن ۾ چيو ويو آهي ته سندن ابن ڏاڏن ابراهيم، اسحاق ۽ يعقوب تي الله جي نازل ڪيل وحي مان، هڪ اها ڳالهه به آهي ته الله سندن اولاد ۾ واڌارو آڻيندو، تان جو سندن تعداد آسمان جي تارن ۽ زمين جي پٿرن کان به گهڻو زياده ٿي ويندو.

الله تعاليٰ پنهنجي خاص خدائي ٻاجهه سان سندن حق ۾ هڪ فائديمند معجزي جي صورت ۾، ساڻن ڪيل وعدو پورو ڪيو. انهيءَ ڪري عام حالتن جو ان تعداد سان ڪوبه ڳانڍاپو نه آهي ۽ نه ڪنهن کي ان جي خلاف ڳالهائڻ ئي گهرجي. پر بحث خاطر ڪير به اهڙيءَ روايت جي خلاف ڳالهائي سگهي ٿو، ڇو ته اها روايت فقط تورات ۾ آيل آهي ۽ اها عام ڳالهه آهي ته يهودين تورات ۾ ڦيرڦار ڪئي آهي. تورات ۾ ڦيرڦار ڪانه ٿي آهي ان جي فائدي ۾ فقط هڪ ئي جواب ٿي سگهي ٿو: اهو هي ته محققن ۽ ماهر عالمن جي لاءِ اهو مڃڻ ناممڪن آهي ته جنهن قوم وٽ خدا وٽان نازل ٿيل مذهب هجي، سا قوم پنهنجي خدائي ڪتاب ۾ ڪا ڦيرڦار ڪندي. اهو دليل [۲۱] بخاريءَ(۱) پنهنجي ڪتاب "صحيح بخاري" ۾ پيش ڪيو آهي.

انهيءَ ڪري اسرائيلين جي تعداد ۾ ايڏو حد کان وڌيڪ واڌارو هڪ غير معمولي معجزو ٿيندو، ۽ فطري طور اهڙيءَ ڳالهه جو ٿيڻ ناممڪن آهي.

اها حقيقت آهي ته (يڪمشت) ايڏيءَ فوج جي چرپر ناممڪن آهي، نڪا ڪا لڙائي ٿي ۽ نه وري ڪا لڙائيءَ جي ضرورت هئي. اها به حقيقت آهي ته هر سلطنت کي پنهنجي وسعت آهر ئي فوج هوندي، نه وڌيڪ. اسرائيلي اوائل ۾ نه فوجي هئا ۽ نه سندن حڪومت هئي. هنن جو تعداد فقط ايترو وڌي سگهيو، جو هو ڪنعان جي ملڪ تي قبضو ڪري سگهيا، جنهن جو الله تعاليٰ ساڻن وعدو ڪيو هو ۽ جنهن کي هنن جي لاءِ مخصوص ڪيو هئائين. اهي سڀ معجزا آهن. الله صحيح راه ڏي رهنمائي ڪري ٿو.

---

(١) محمد بن اسماعيل البخاري ١٩٤ھ–٢٥٦ھ چوي ٿو ته مون کي خبر ڪانهي ته ابن خلدون، "صحيح بخاري" جي ڪهڙي جملي جي ڳالهه ٿو ڪري۔ بخاري يهودين جي تورات ۾ ڪيل ڦيرڦار کي يقيناً مڃيندو هو. البت شايد ابن خلدون جي نظر ۾ اها مشهور حديث آهي، جنهن ۾ چيل آهي ته 'مسلمانن کي يهودين ۽ ڪرستانن جي تورات ۾ ڪيل ڦيرڦار متعلق نه مڃڻ کپي، ۽ نه رد ڪرڻ کپي.' (روزنيٿال)

يمن جي تُبّعن بابت تاريخي غلطيون

يمن ۽ عربستان جي تبّعي
حاڪمن جي تاريخ مؤرّخن
جي احمقانه بيانن جو هڪ
ٻيو مثال آهي. جيئن سيني مؤرخن روايتون بيان ڪيون
آهن، ته تبعّي پنهنجي ملڪ يمن مان آفريڪا ۽ مغرب
جي بربرن تي حملا ڪندا هئا. سندن وڏن بادشاهن مان،
حضرت موسيٰ جي زماني يا ان کان ڪجهه اڳي رهندڙ
تبعين جي هڪ وڏي بادشاهه افريقس بن، قيس بن، سيفي
نالي چون ٿا ته هن آفريڪا تي حملو ڪيو(۱). هن
تمام گهڻا بربر قتل ڪيا. انهن جو نالو ‘بربر’ به هن
رکيو. جڏهن هن جي وحشيانه ۽ ٻگل تتل ٻولي ٻُڌائين،
تڏهن پڇيائين ‘ما هٰذالبربريه’ (هيءَ ڪهڙي ٻڙ ٻڙ [۲۲]
آهي؟) انهيءَ ڪري ان زماني کان مٿن بربر نالو پئجي
ويو. جڏهن افريقس مغرب مان روانو ٿيو، تڏهن حمير
جا قبيلا اتي رهي پيا ۽ اتي جي رهاڪن سان گڏجي
سڏجي ويا. صنهاجه ۽ ڪتامه قبيلا سندن اولاد آهن.
انهيءَ ڪري طبري، جرجاني، مسعودي، ابن الڪلبي
۽ بيهقي ائين لکيو ته صنهاجه ۽ ڪتامه بربري آهن.
پر بربري نساب (نسلن سڃاڻڻ جا ماهر) اها ڳالهه قبول

---

(۱) قديم ذڪر عربستان بابت روايتون جهڙيون ابن خلدون لاءِ مونجهاري جو باعث هيون، اهڙيون ئي اڄڪلهه اسان لاءِ آهن. ابن خلدون پنهنجي ”ڪتاب ڪبير“ جلد ۲ ۾، انهيءَ تي تنقيد ڪئي آهي. (روزنيٿال)

نٿا ڪن ۽ هوئي صحيح آهن. مسعودي اها به ڳالهه ٿو ڪري ته افريقس ڪان پوءِ حضرت سليمان جي همعصر تبعي بادشاهه، ذوالاذعار، مغرب تي حملو ڪيو ۽ ان کي پنهنجي قبضي ۾ آندائين. مسعوديءَ اهڙي ٿي ساڳئي قسم جي ڳالهه سندس پٽ ۽ جانشين ياسر بابت ڪئي آهي. ياسر بابت چيو وڃي ٿو ته مغرب ۾ جڏهن وادي السبط (وادي الرمل يعني واريءَ جي وادي) ۾ پهتو، تڏهن گهڻيءَ واريءَ جي ڪري ان کي پار ڪري نه سگهيو، ۽ ان ڪري پوئتي موٽي آيو.

ساڳيءَ طرح چون ٿا ته آخري تبّعي حڪمران، اسعد ابوڪريب، جيڪو ايراني بادشاهه، يستاسب ڪيانيءَ جو همعصر هو، سو موصل [٢٣] ۽ آذربائيجان تي حڪومت ڪندو هو. هن ترڪن سان جنگ ڪري کين شڪست ڏني، ۽ سندن گهڻا ماڻهو قتل ڪيائين. وري هن ترڪن تي ٻيو ۽ ٽيون ڀيرو به حملا ڪيا. انهيءَ کان پوءِ هن پنهنجي هڪ پٽ کي فارس تي، ٻئي کي ماوراءُالنهر جي ترڪي قبيلي سغد تي، ۽ ٽئين کي روم (بازنطيني حڪومت) تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ موڪليو. پهريون پٽ سمرقند تائين فتحون ڪندو بيابان لتاڙيندو چين ۾ پهتو، جتي سندس ٻيو ڀاءُ سائس اچي مليو، جيڪو سغد کي شڪست ڏيئي، چين ۾ آيو هو. ٻنهي ڀائرن گڏجي چين ۾ وڏي خونريزي ڪئي، ۽ لُٽ جي مال سميت واپس موٽيا. هنن ڪجهه حميري

قبيلا چين (تبت) ۾ چڏيا، جيڪي اڄ ڏينهن تائين اتي رهن ٿا. ٽئين پٽ لاءِ چون ٿا ته قسطنطنيه تائين پهتو. انهيءَ شهر کي گهيرو ڪيائين ۽ روم جي ملڪ کي مطيع ڪري، پوءِ واپس موٽيو.

اهو سمورو احوال سچ کان پري آهي، ۽ ان جي بنا بي بنياد ۽ ڪوڙن اندازن تي رکيل آهي. تبعن جي قبضي ۾ فقط عرب جو ملڪ هو. سندن رهائش ۽ تختگاه يمن جي شهر صنعاد ۾ هو. عرب جي ملڪ کي ٽن پاسن کان سمنڊ آهي، يعني اتر ۾ هندي سمنڊ، اڀرندي ۾ هندي سمنڊ مان نڪرندڙ ايراني نار ويندي بصري تائين، ۽ الهندي ۾ هندي سمنڊ مان نڪرندڙ ڳاڙهو سمنڊ، مصر ۾ سئيز تائين. اهو نقشي ۾ ڏسي سگهجي ٿو. سئيز کان سواءِ يمن مان مغرب ڏي ٻيو ڪوبه رستو ڪونه ٿو وڃي. ڳاڙهي سمنڊ ۽ ميڊيٽرينين سمنڊ جي وچ ۾ وڌگهٽ ٻن ڏينهن جو پنڌ ٿيندو. اهو ناممڪن آهي ته هو ايڏي وڏي لشڪر سان ۽ انهيءَ ايراضيءَ تي قابض هئڻ کان سواءِ مٿي ويا هجن، ۽ قانون موجب به اها ڳالهه ناممڪن آهي. انهيءَ ايراضيءَ تي عمالڪي قابض هئا. شام ۾ ڪنعان ۽ مصر ۾ قبطين جو قبضو هو. پوءِ عمالڪي [۲۴] مصر تي ۽ اسرائيلي شام تي قابض ٿي ويا. ليڪن اهڙي ڪابه روايت ڪانه ٿي ملي، جنهن مان معلوم ٿئي ته تبعي ڪڏهن به انهن قومن سان وڙهيا يا انهيءَ ايراضي تي قبضو ڪيائون. انهيءَ کان سواءِ مغرب ۽

يمن جي وچ ۾ وڏو فاصلو آهي ۽ هڪ فوج لاءِ (انهيءَ فاصلي کي طي ڪرڻ) وڏيءَ خوراڪ ۽ (جانورن لاءِ) گاهه- پٺي جي ضرورت آهي. ڪابه فوج جڏهن ڌارينءَ حڪومت مان متبندي، تڏهن پنهنجي کاڌ خوراڪ لاءِ ڦرلٽ ڪندي ۽ جيئن عام قاعدو آهي. انهيءَ طريقي سان ڪافي کاڌو پيتو ۽ گاهه پٺو ڪونه ملي سگهندو. ٻيءَ صورت ۾ جيڪڏهن هو سفر لاءِ ڪافي سامان پنهنجي ملڪ مان کڻي نڪتا هوندا، ته ان کي کڻڻ لاءِ وٽن ايترا لڏّو جانور ڪونه هوندا. انهيءَ ڪري هنن لاءِ اهو تمام ضروري ٿي پيو هوندو ته انهن ايراضين کي لتاڙڻ جي لاءِ انهن تي قبضو ڪن، ۽ ماڻهن کي زبردستيءَ پنهنجي حڪم هيٺ آڻين؛ جيئن انهن کان پنهنجي سفر جي لاءِ گهربل شيون حاصل ڪري سگهن. وري اها به ناممڪن ڳالهه آهي ته ايڏي وڏي فوج انهن سڀني قومن جي وچان بنان لڙائي جي مَتني ۽ صلح سانت سان پنهنجي کاڌ خوراڪ حاصل ڪري ويئي. انهن سڀني ڳالهين مان ثابت ٿو ٿئي ته (تبعن جي مغرب تي حملي بابت) اهڙي قسم جو سمورو اطلاع احمقانه ۽ منگهڙت ڳالهين تي بنياد رکي ٿو.

مغرب ۾ اهڙي واريءَ جي واديءَ بابت ڪابه روايت ٻڌڻ ۾ ڪانه آئي آهي، جيتوڻيڪ سڄو مغرب ڏٺل وائٺل آهي ۽ ان جي رستن تان ڪيترا مسافر ۽ حمله آور هر طرف کان مَتنبا آهن. انهيءَ روايت جي

غير معمولي هئڻ ڪري ئي (مؤرخن ڪي) ان جي نقل ڪرڻ جو شوق ٿئي ٿو۔ تبعن جي مشرقي ملڪن ۽ ترڪن جي ايراضيءَ تي حملي ڪرڻ بابت اهو ڏسڻ گهرجي ته سئبز واري رستي جي ڀيٽ ۾ جيتوڻيڪ اهو رستو زياده وسيع آهي، پر ترڪن تائين پهچڻ لاءِ وچ ۾ ايرانين ۽ بازنطينن جون حڪومتون به اچي وڃن ٿيون۔ اهڙي ڪابه روايت ڪانه ٿي ملي، جنهن مان معلوم ٿئي ته تبعن ڪڏهن به ايرانين ۽ بازنطينن جي ملڪ تي قبضو ڪيو هو۔ تبعي ايرانين سان اڪثر عراق جي سرحدن تي ۽ عرب جي بحرين ۽ حيره جي علائقن ۾ وڙهيا، جيڪي ٻنهي قومن (ايرانين ۽ تبعن) جي سرحدن تي هئا [٢٥]۔ اهي جنگيون تبعي حاڪم ذوالاذعار، ۽ ايران جي ڪياني بادشاهه ڪيڪائوس جي زماني ۾ ۽ وري الاصغر ابوڪريب تبعي ۽ يستاسب (بشتاسب) ڪيانيءَ جي دؤر ۾ ٿيون۔ اڳتي هلي ڪيانين جي جانشين خاندان ۽ پوءِ ساسانين جي دؤر تائين اهڙيون ٻيون (سرحدي) لڙايون به ٿينديون رهيون۔ پر اهو ناممڪن آهي ته ترڪن جي ملڪ ۽ تبت تي حملي ڪرڻ لاءِ، تبعي ايرانين جي ملڪ مان متنيا هوندا۔ چاڪاڻ ته ترڪن تائين پهچڻ ۾ وچ ۾ ٻيون قومون به اچي ٿي ويون۔ ٻيو ته ايڏي وڏي پنڌ لاءِ ڪاڌي پيتي ۽ گاهه- پٺي جي ضرورت هئي ۽ پنڌ به تمام گهڻو هو، ان ڪري اهو ناممڪن آهي ۽ انهيءَ متعلق سمورو بيان اجايو ۽ منگهڙت

آهي. ڪٿي ڪنهن ريت اها روايت صحيح به مڃجي وڃي، تڏهن به وچ وارا بيان ڪيل نُڪتا ضرور شڪ پيدا ڪندا. انهيءَ ڪري، انهيءَ سموري اطلاع کي مشڪوڪ سمجهڻ گهرجي ۽ جنهن نموني ۾ ان کي روايت ڪيو ويو آهي، اهو به صحيح نه آهي. يثرب (مديني) جي اوس ۽ خزرج قبيلن بابت ڳالهائيندي، ابن اسحاق، جيڪا روايت ٿو ڪري ته آخري تبعي حاڪم مشرقي ملڪن ڏانهن حرڪت يا چرپر ڪئي، ان مان سندس مطلب آهي عراق ۽ ايران ڏانهن ڪاهڻ، باقي انهن جي تبت يا ترڪن واري روايت ڪنهن به طرح صحيح نه آهي. اهڙي قسم جي اندازن تي ڀروسو نه ڪجي ۽ اهڙين سڀني روايتن جي تاريخ جي فن جي قاعدن مطابق جاچ ۽ پرکا ڪرڻ کپي. انهيءَ مان اهو نتيجو نڪرندو جو اهڙي قسم جون سڀ روايتون سولائيءَ سان ختم ٿي وينديون.

الله تعاليٰ صحيح راهه ڏيکارڻ وارو آهي.

ڪن مفسرن جي ارم بابت غلطي

انهيءَ کان به وڌيڪ ڏند ڪٿا اُها آهي جنهن کي ڪي مفسر سورة الفجر جي هيٺين آيت بابت تفسير ۾ نقل ڪندا آيا آهن [٢٦].

اَلَمۡ تَرَ ڪيف فَعَلَ رَبُّڪَ بعادٍ اِرَمَ ذات العماد.

ڇا تو ڪونه ڏٺو (توکي خبر ڪانهي؟) ته تنهنجي خدا عاد جي قوم اِرَم – يعني ٿنڀن واريءَ قوم سان ڇا ڪيو؟ 'اِرم' هڪ شهر جو نالو آهي، جيڪو ٿنڀن تي ٻڌل هو،

۽ اهو شداد ٺهرايو هو۔ عاد بن عوص بن اِرم کي ’شديد‘ ۽ ’شداد‘ نالي ٻه پٽ هئا، جيڪي پيءُ جي مرڻ بعد ملڪ جا والي بڻيا۔ پوءِ انهن مان شديد وفات ڪري ويو، ۽ شداد سڄي ملڪ جو خودمختار حاڪم بڻيو۔ ٻين سڀني بادشاهن سندس اطاعت قبول ڪئي۔ هن جڏهن جنت جي تعريف ٻڌي، تڏهن چيائين ته آءٌ به زمين تي اهڙي ئي جنت تيار ڪرائيندس۔ پوءِ هن عدن جي بيابان ۾، ٽن سون ورهين جي مدت ۾، هڪ وڏو شهر ٻڌايو۔ سندس پنهنجي عمر نَو سؤ ورهيه ڇهي وڃي ٿي۔ شداد جو اهو شهر، هڪ تمام وسيع شهر هو، جنهن جا محلات سون جا ٺهيل هئا، ۽ انهن جا پيلپايا زبرجد ۽ ياقوت جا ٺهيل هئا ۽ منجهن هرقسم جا وڻ ۽ هرطرف وهندڙ نهرون هيون۔ جڏهن شهر ٺهي راس ٿيو، تڏهن شداد پنهنجي ملڪ جي ماڻهن سميت، اوڏانهن روانو ٿيو۔ پر جڏهن هو شهر کان باقي هڪ ڏينهن ۽ رات جي پنڌ تي پهتو، تڏهن الله تعاليٰ آسمان مان مٿن عذاب (آواز جي شڪل ۾) لاٿو، ۽ سڀئي مري ويا۔ اها روايت طبري، ثعلبي، زمخشري ۽ ٻين قرآن جي مفسرن ڪئي آهي۔ هيٺين روايت حضرت محمد (صلعم) جي صحابن منجهان هڪ شخص عبدالله بن قلابه کان نقل ڪن ٿا۔

عبدالله جي نالي چون ٿا ته هڪ دفعي هو پنهنجي ڪن وڃايل آٺن جي ڳولا ڪندي، وڃي انهيءَ

(قُتل) شهر ۾ نڪتو، ۽ اتان جيترو خزانو ڪڍي سگهيو اهو ڪڍي آيو. اها ڳالهه امير معاويي تائين پهتي، جنهن عبدالله کي گهرايو ۽ ان بابت پڇا ڪئي. عبدالله کيس سموري حقيقت ٻڌائي. معاويي ڪعب الاحبار کي گهرايو، ۽ ان شهر بابت پڇا ڪيائين. ڪعب چيو ته "ارم! ارم پيلپاين وارو! تنهنجي زماني ۾، هڪ ڳاڙهي [٢٧] رنگ ۽ چوٽي قد وارو شخص، جنهن جي ڀرونءَ ۾ ۽ ڳچيءَ تي تِر هوندو، پنهنجن آٺن کي ڳوليندي وڃي ارم ۾ داخل ٿيندو." پوءِ هن نهاريو، ۽ ابن قلابه کي ڏسي، چيائين ته "خدا جو قسم، تحقيق، هي اُهو ماڻهو آهي."

انهيءَ شهر متعلق ان زماني کان وٺي اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به هنڌ، ڪو به پتو پئجي نه سگهيو آهي. عدن جو بيابان، جنهن بابت چيو وڃي ٿو ته اهو شهر ان ۾ آهي، سو هن ملڪ جي وچ ۾ آهي. ان بيابان ۾ هميشه کان ماڻهو رهندا پئي آيا آهن، ۽ مسافر ۽ سونهان ان جي سڀڪنهن پاسي پهچي چڪا آهن. ان هوندي به، ان شهر متعلق اڄ تائين ڪو به اطلاع ڪونه مليو آهي، ۽ ڪنهن به قديم آثارن جي ماهر ۽ ڪنهن به قوم ان جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي. جيڪڏهن مفسر چون ها ته ٻين قديم آثارن وانگر هي شهر به گم ٿي ويو ته مڃي سگهجي ها، پر هو ته واضح طور چون ٿا ته اهو شهر اڃا به موجود آهي. انهن مان ڪي

انهيءَ کي دمشق ٻڌائين ٿا، ڇاڪاڻ ته دمشق (شهر) عاد قوم جي قبضي ۾ هو. ڪي وري پنهنجي چريائيءَ ۾ انهيءَ حد تائين پهتا آهن، جو چون ٿا ته ”اهو شهر اکين کان اوجهل آهي، جيڪو رڳو جادوگر ۽ ساحر کي نظر اچي سگهندو.“ اهي فقط اندازا آهن، جن کي خرافات سڏجي ته بهتر ٿيندو.

اهي رايا جيڪي قرآن جي ڪن مفسرن پيش ڪيا، سي حقيقت ۾ گرامر جي غلطيءَ سبب آهن. ڇاڪاڻ ته عربي گرامر جي لحاظ کان لفظ ”ذات العماد“ (ٿنڀن وارو) ”اِرم“ جي صفت ٿي سگهي ٿو، ۽ ”عماد“ لفظ جي لفظي معنيٰ ٻاپايا ئي سمجهي ويئي، ۽ ”ارم“ جي لفظ کي محدود ڪري، ”شهر“ جي معنيٰ ۾ ورتو ويو. قرآن جي مفسرن کي ابن الزبير(۱) جي پڙهڻيءَ متاثر ڪيو، جنهن ”عادِ“ جي بدران ”عاد“ (بنان تنوين جي) حالت اضافيءَ جي صورت ۾ پڙهيو آهي — يعني ”ارم وارو عاد“. ٻئي پاسي کين اهي آکاڻيون به هٿ چڙهي ويون، جيڪي ٻنهه ڏندڪٿائن ۽ ڪِيل جهڙن منگهڙت قصن سان مشابهت رکن ٿيون [۲۸]. حقيقت ۾ ’ٿنڀا‘ تنبوءَ جون ٿوڻيون، بلڪ تنبو ئي آهن. جيڪڏهن (ٿنڀن جي) لفظي معنيٰ ورتي وڃي ها، تڏهن به غلط ڪانه ٿئي ها،

---

(۱) حضرت عبدالله ابن الزبير، جنهن کي قرآن جي پڙهڻين متعلق سَنَد سمجهيو ٿو وڃي.

چاڪاڻ ته عاد جي ماڻهن جي قوت مشهور هئي ۽ انهن کي عمومي طور محلاتن ۽ پيلپاين وارا سڏي سگهجي ها پر اهو مڃڻ کان ٻاهر ٿيندو، جو ان (لفظ) کي ڪنهن خاص شهر جو هڪ محل سمجهيو وڃي. پر جي ابن الزبير جي قرات موافق، لفظ ”عاد“ جي ”ارم“ ڏانهن اضافت به مڃي وڃي ته (پوءِ به اهو مطلب ٿيندو ته) هتي هڪ قريءَ جو قبيلي سان لاڳاپو ڄاڻايو ويو آهي. ارم وڏو قبيلو آهي، جنهن جي عاد هڪ شاخ آهي- جيئن ڪنانه جو قريش، مضر جو الياس، نزار جو ربيعة. هن ناپسنديده تفسير جي ڪهڙي ضرورت هئي، جنهن جي توجيه ۾ هنن واهيات منگهڙت ڪهاڻين جي گهرج پيئي، جن کان الله جو ڪتاب گهڻو بلند آهي.

برمڪين جي تباهيءَ بابت غلطي.

ٻي منگهڙت ڪهاڻي جيڪا سڀ جا سڀ تاريخ نويس بيان ڪن ٿا، سا عباسي خليفي هاروالرشيد جي برمڪين کي تباهه ڪرڻ بابت آهي. اها ڳالهه رشيد جي ڀيڻ، شهزادي عباسه، ۽ سندس آزاد ڪيل غلام، جعفر بن يحيٰ بن خالد برمڪيءَ سان تعلق رکي ٿي. چيو ٿو وڃي ته رشيد کي هي فڪر ٿيو ته جڏهن پاڻ خلاصو شراب پيئندو هجي، تڏهن انهن ٻنهي کي ڪهڙيءَ طرح (پاڻ وٽ) گڏ ويهاري. هن جي مرضي هئي ته ٻيئي وٽس موجود

رهن. ان ڪري ڪين چيائين ته هو نالي ماتر شادي ڪن ۽ اڪيلائيءَ ۾ هڪٻئي کان پري رهن. عباسه کي جعفر سان ڏاڍي محبت هئي، ان ڪري، وجهه وٺي ڪو حيلو هلائي، اڪيلائيءَ ۾ ان سان وڃي ملي. جعفر، آخرڪار، نشي جي حالت ۾ [٢٩] سانس (عباسه سان) مباشرت ڪئي، ۽ هوءَ حامله ٿي پيئي. اها ڳالهه رشيد تائين پهتي، جيڪو سخت ڏمريو.

هي قصو عباسه جي حيثيت، دينداري، حسب نسب ۽ شاهاڻي درجي سان ٺهڪي ئي نٿو. عباسه، عبدالله بن عباس رضه جي خاندان مان (سندس پوٽي) هئي، ۽ ٻنهي جي وچ ۾ فقط چار پيڙهيون گذريون هيون، جن ۾ عبدالله کان وٺي، سڀئي اسلام ۽ ملت جا نهايت ممتاز ۽ وڏا ماڻهو ٿي گذريا هئا. سندس نسب جو سلسلو هيئن آهي: عباسه بنت محمّدالمهدي، بن ابو جعفر بن عبدالله المنصور، بن محمد السجّاد، بن ابي الخلفاء علي، بن ترجمان القرآن. عبدالله بن عباس، رسول (صلعم) جن جو چاچو. عباسه جو پيءُ به خليفو هو، ۽ ڀاءُ به خليفو هو. عباسه شاهاڻي رتبي سان، ۽ رسول (صلعم) جي جانشين (خليفن) جي وچ ۾ ڄائي. پاڻ انهن جو اولاد هئي، جيڪي حضرت محمد (صلعم) ۽ سندس چاچن سان گڏ رهيا. عباسه، پنهنجي نسب جي لحاظ سان، اسلام جي رهنمائيءَ ۽ وحيءَ جي روشنيءَ ۽ انهيءَ جاءِ سان تعلق رکندي هئي، جتي فرشتا وحي کڻي لهندا هئا. سندس زمانو صحيح بدوي خيالن

۽ اسلام جي سادگيءَ کي نزديڪ، ۽ عياشيءَ ۽ گنهگاريءَ کان پري هو. جيڪڏهن منجهس يا سندس گهرائي ۾ پاڪائي ۽ پرهيز گاري نه هجي، ته پوءِ نيٺ اها ڪٿي ڳولجي! هوءَ پنهنجي معزز عربي نسب کي ايراني غلام، جعفر بن يحييٰ بن خالد جي لاڳاپي سان داغدار ڪيئن ڪندي! جعفر جي ايراني ڏاڏي کي عباسه جي انهيءَ ڏاڏي غلام ڪري ورتو هو، جيڪو رسول الله (صلعم) جو چاچو (عزيز) ۽ معزز قريش هو. عباسي حڪومت جو ته جعفر ۽ سندس پيءُ تي اهو احسان هو، جو ڪين غلاميءَ کان ڪڍي، وڏن مرتبن تي پهچائي ڇڏيو. پوءِ رشيد مان ڪهڙيءَ ريت اها اميد رکي سگهجي ٿي ته هو پنهنجي ايڏي وڏي خانداني فخر ۽ خوديءَ هوندي، پنهنجيءَ ڀيڻ کي هڪ ايراني غلام جي نڪاح ۾ ڏيڻ گوارا ڪري؟ جيڪڏهن ڪو پارکو هن ڳالهه کي انصاف سان پرکي ۽ عباسه [۳۰] جي پنهنجي زماني جي ڪنهن وڏي فرمانروا جي ڌيءَ سان ڀيٽ ڪري، ته هن کي اها روايت ڏکي ۽ نه مڃڻ جهڙي لڳندي ته ڪو هوءَ پنهنجي خاندان جي غلامن سان ڪا اهڙي حرڪت ڪندي. اهڙيءَ حالت ۾، جڏهن سندس خاندان (شرافت سان گڏ) ايڏيءَ قوت جو به مالڪ هجي. هو (نقاد) انهيءَ ڳالهه کي بي بنياد سمجهي، ان جي سختيءَ سان ترديد ڪندو. عباسه ۽ رشيد جي شان سان ڀلو ڪير مقابلو ڪري سگهي ٿو؟

عباسي خاندان کي پنھنجي قبضي ۾ رکڻ ۽ حڪومت جي خزاني کي پنھنجي ھٿ ھيٺ رکڻ جون ڪوششون ئي برمڪين جي تباھيءَ جو حقيقي سبب ھيون. ھو پئسي تي ايتريقدر قابض ٿي ويا، جو رشيد کي جڏھن ٿوري ئي رقم جي ضرورت پوندي ھئي، ته اھا کيس ملي نه سگھندي ھئي. ھنن (برمڪين) ڪانئس سلطنت جو ڪاروبار کسي ورتو، ۽ ساڻس حڪومت ۾ شريڪ ٿي ويا. انھيءَ ڪري سندن اثر وڌيو، ۽ نالو مشھور ٿيو. ھنن حڪومت جا سمورا وڏا عھدا ۽ مرتبا پنھنجي اولاد ۽ پنھنجن حوارين سان ڀريا، ۽ ٻين سڀني ماڻھن جي لاءِ وزير، سيڪريٽري، سپه سالار ۽ دربان (حاجب) جي عھدن، فوجي ۽ شھري انتظام جي ملازمتن حاصل ڪرڻ جا دروازا بند ڪري ڇڏيائون. چون ٿا ته رشيد جي محل ۾ پنجويھه وڏا فوجي ۽ شھري عملدار ھئا، جيڪي سڀ جا سڀ يحيٰ بن خالد جو اولاد ھئا. اتي پنھنجي خاندان جا سڀ فرد اچي سلھاڙيائون، ۽ کين پنھنجي زور تي ترقيون ڏنائون. اھو سڀڪجھه سندن پيءُ يحيٰ جي حيثيت جي ڪري ٿيو، ڇاڪاڻ ته يحيٰ رشيد جو اتاليق (استاد) ھو. رشيد سندس گود ۾ ۽ تربيت ھيٺ پلجي وڏو ٿيو ھو، ۽ کيس ”بابا“ ڪري سڏيندو ھو. رشيد پنھنجو سمورو ڪاروبار يحيٰ جي حوالي ڪري ڇڏيو ھو. نتيجو اھو نڪتو جو رشيد نه، پر برمڪي ئي حڪومت ھلائيندا ھئا.

انهيءَ ڪري، هو طاقت وارا ٿي ويا، ۽ سندن حيثيت
۽ اثر روز بروز وڌندو رهيو. سڀ ماڻهو سندن حڪم
مڃيندا هئا، ۽ سڀني جون اميدون ساڻن ئي وابسته
هيون. پري پري جي حاڪمن ۽ اميرن وٽان ايندڙ
تحفا ۽ سوکڙيون هو ئي وصول ڪندا هئا. ڍلون
به سندن ئي خزاني ۾ داخل ٿينديون هيون، جن کي
استعمال ڪري، ناجائز فائدا ۽ ناموري حاصل ڪيائون.
هنن شيعن ۽ رسول (صلعم) جي مکيه ماڻهن [۳۱] کي
بخششون ڏنيون، ۽ سندن سرپرستي ڪئي. هنن
(رسول سان تعلق رکندڙ) معزز خاندانن کي گذران
لاءِ وڏيون رقمون ڏنيون. غلامن کي آزاد ڪيائون.
انهيءَ ڪري، خليفي کان وڌيڪ، هنن جي تعريف
ڪئي ويندي هئي. هو انهن ماڻهن تي تحفن ۽ انعامن
جا مينهن وسائي ڇڏيندا هئا، جيڪي وٽن سوالي ٿي
ايندا هئا. هنن ڳوٺن ۽ رياستن، ۽ سڀني صوبن جي
خاص شهرن تي پنهنجو قبضو ۽ اقتدار ڄمايو.

انهيءَ صورتحال جي نتيجي ۾، حڪومت جي اندروني
حلقن ۾ سندن مخالفت جا اِمڪان اُسرڻ لڳا. اميرن
توڙي اعليٰ عملدارن جي دلين ۾ سندن خلاف بغض
۽ حسد، نفرت ۽ ناراضگيءَ جي لهر ڊوڙي ويئي.
هرقسم جي حسد ۽ ساز، چغلخورين ۽ شڪايتن جو سلسلو
شروع ٿي ويو، ۽ ڳجهن منصوبن جا زهريلا وڇون
سندن حڪومت جي نرم ۽ نازڪ بسترن ۾ رڙهي
آيا. ايتريقدر جو جعفر جي ماماڻي خاندان، بنو قحطبه،

ٻه سندن خلاف سازشون شروع ڪيون. مٿي مائٽيءَ جا ناتا ۽ رت جو ڳانڍاپو ڪين (قحطبه خاندان کي) سندن دلين ۾ گهر ڪري ويل سازشن کي هٽائي نه سگهيو. انهيءَ کان سواءِ انهن تحريڪن خود رشيد جي دٻيل غيرت ۽ حسد کي، مٿس برمڪين جي پابندين ۽ بيواجبي هلت خلاف پيدا ٿيل نفرت کي، ۽ ٻين مڙني ننڍين ننڍين ڳالهين خلاف سندس حقارت جي جذبي کي اڀاريو ۽ زور وٺايو. انهن سڀني معاملن آخرڪار برمڪين جي تباهي آندي. جڏهن هو پنهنجي بيواجبي روش کان باز نه آيا ۽ ڏينهون ڏينهن ان کي زور وٺائيندا رهيا، بلڪ نافرمانيءَ جي حد تي پهچي ويا، تڏهن سندن خلاف زبردست مخالفت جا اسباب پيدا ٿي ويا. مثال طور، اها ڳالهه ’نفس زڪيه‘ محمدالمهدي (جنهن خليفي منصور خلاف بغاوت ڪئي هئي) جي ڀاءُ، يحيٰ بن عبدالله بن حسن بن الحسن بن علي بن ابي طالب واري واقعي مان ظاهر آهي. يحيٰ کي فضل بن يحيٰ، رشيد جي هٿ سان لکيل امان نامو ڏيئي، ديلمين جي ملڪ مان وٺي آيو هو. طبريءَ جي قول مطابق، هن (فضل) انهيءَ معاملي تي ڏهه لک درهم خرچ ڪيا هئا. رشيد يحيٰ کي جعفر جي حوالي ڪيو ته هن کي پنهنجي نظر هيٺ قيد رکي. جعفر يحيٰ کي ڪجهه وقت لاءِ ته قيد رکيو، پر پوءِ هميشه وانگر بيپرواهيءَ سان هن کي پنهنجي اختيار تي [٢٢] ڇڏي ڏنائين. جڏهن رشيد کي اها خبر

ٻڌي، تڏهن جعفر کان يحيٰ متعلق پڇيائين، جنهن معاملو سمجهي جواب ڏنو ته ”مون هن کي آزاد ڪري ڇڏيو۔“ ظاهري طور ته رشيد جعفر جي (انهيءَ حرڪت) تي رضامندو ڏيکاريو پر دل ۾ ڪاوڙ رکي ڇڏيائين۔ اهڙيءَ طرح، جعفر پنهنجي ۽ پنهنجي خاندان جي لاءِ غلط ڪمن جو رستو کوليو، جنهن سندن اعليٰ حيثيت جي تباهي آندي۔ آسمان مٿانئن ٽٽي پيو ۽ زمين کين سندن گهرن سميت غرق ڪري ڇڏيو۔ سندن شان ۽ شوڪت جا ڏينهن ماضيءَ جو قصو بڻجي ويا ۽ ايندڙ نسلن جي لاءِ هڪ قسم جو مثال ٿيا۔

برمڪين جي حالتن جي گَهْري مطالعي ۽ حڪومت ڪرڻ جي طريقي ۽ سندن افعالن جي جاچ ڪرڻ مان اهوئي ظاهر ٿيندو ته جيڪو ڪجهه ساڻن ٿيو، اهو فطري هو، جيئن اڳئي سمجهايو ويو آهي۔ ابن عبدالرب جي بيان تي غور ڪريو، جيڪو هن ٻڌايو ته رشيد پنهنجي پڙڏاڏي جي ڀاءُ داؤد بن عليءَ سان برمڪين جي تباهيءَ بابت ڪيو، يا وري شاعرن متعلق لکيل ڪتاب ’عقد‘ ۾ رشيد جي اصمعي ۽ فضل بن يحييٰ سان ڪيل گفتگو کي پڙهندؤ ته اوهان کي معلوم ٿيندو ته برمڪين جي بربادي‌ءَ جو سبب فقط خليفي جو سندن زبردستين جي ڪري ساڻن حسد ۽ حڪومت تان جهيڙو هو، جنهن کين ختم ڪري ڇڏيو۔ ٻيو خاص سبب درٻارين جي سازش سان خليفي جي اڳيان هيٺيان غيرت ۾ آڻڻ وارا شعر ڳارايا ويا ته جيئن خليفو

اهي ٻڌي ۽ سندس دٻيل ڪاوڙ ڀڙڪي اٿي. اهي شعر هي آهن:

لَيْتَ هِنْداً اَنْجَزَتْنَا مَا تَعِدْ،
وشَقَتْ انْفُسَنَا مِمَّا نَجِدْ،
وَاسْتَبَدَّتْ مَرَّةً وَاحِدَةً،
اِنَّمَا الْعَاجِزُ من لا يَسْتَبِدْ (۱).

(ڪاش، هنده اسان سان پنهنجو ڪيل وعدو پورو ڪري ۽ اسان کي پنهنجي تڪليفن کان ڇڏائي! ان (هنده) هڪ ڀيري خود سري اختيار ڪئي. اهو ماڻهو نامرد (عاجز) آهي، جيڪو پنهنجي مرضيءَ تي ڪجهه به نه ڪري سگهي.) [۳۳] جڏهن رشيد اهي شعر ٻڌا، تڏهن چيائين ته ”حقيقت ۾ اهو عاجز شخص آءٌ آهيان“. اهڙن شعرن ۽ ٻين اهڙن طريقن سان برمڪين جا دشمن رشيد جي حسد کي ڀڙڪائڻ ۾ آخرڪار ڪامياب ٿي ويا ۽ سندس خوفناڪ انتقام هنن جي مٿان آندائون. ”الله تعاليٰ اسان کي انسان جي اقتدار (لاءِ خواهش) ۽ بدبختيءَ کان پناهه ڏئي (نعوذ بالله من غلبة الرجال و سوء الحال).“

رشيد جي پنهنجي هم مشربن جي سامهون شراب پيئڻ ۽ مست ٿي وڃڻ بابت احمقانه ڳالهه سچ پچ ته ڌڪار جي لائق آهي. رشيد جي مذهبي زندگي ۽

---

(۱) هي شعر عمر بن ابي ربيعه جا نه آهن، جيڪو ۷۰۰ عيسوي ڌاري جيئرو هو.

خليفي جي حيثيت ۾ سندس عادلانه رويي، عالمن ۽ اوليائن سان صحبت ۽ سنگت کي جاچيندي، اها ڳالهه مڃي ٿي سگهجي، ته هو فُضيل بن عياض سماڪ ۽ ابن عمري سان بحث ڪندو هو ۽ سفيان سان (مذهب متعلق) خط و ڪتابت ڪندو هو. هُو سندن تقريرون ٻڌي روئي ڏيندو هو. مڪي ۾ طواف ڪندي خلوص سان دعائون گهرندو هو. هو پاڪباز ۽ نماز جي وقتن جو پابند هو ۽ صبح جو سوير فجر جي نماز لاءِ مسجد ۾ حاضر ٿيندو هو. طبري ۽ ٻين راوين مطابق هو روزانو سؤ رڪعتن جا نفل پڙهندو هو. هو هڪ سال ڪافرن جي ملڪ ۾ جهاد لاءِ، ۽ ٻئي سال حج ڪرڻ لاءِ مڪي ۾ ويندو هو. هڪ دفعي، هن پنهنجي مسخري ابن ابي مريم تي ڪاوڙ ڪئي - جڏهن هن سائس نماز پڙهندي چرچو ڪيو. چون ٿا ته جڏهن رشيد نماز ۾ هي آيت پڙهي رهيو هو: ”وَما لِيَ لاَ اَعْبُدُ الذي فَطَرَنِي“ (اهو ڪيئن آهي ته جنهن مون کي پيدا ڪيو، آءٌ ان جي عبادت نه ڪريان!) ابن مريم يڪدم جواب ڏنو ”وَ الله ما ادري لِمَ“ (الله جو سُنهن مون کي خبر ناهي ته ڇو). [٣٤] رشيد کِل کي روڪي نه سگهيو ۽ هن ڏانهن غصي سان نهاري چيائين، ”او ابن ابي مريم! تون نماز ۾ به چرچا ڪرين ٿو! قرآن ۽ اسلام کان بچ. انهيءَ کان سواءِ توکي ٻيو جيڪي ڪجهه ڪرڻو هجي، اهو ڀلي ڪر.“

انهيءَ کان سواءِ، هارون وڏي علم وارو ۽ سادو ماڻهو هو؛ ڇاڪاڻ ته سندس زمانو سندس وڏن کي ويجهو هو (جي عالم ۽ سادگي پسند هئا). سندس ڏاڏي ابو جعفر منصور ۽ سندس وچ ۾ ڪو گهڻو عرصو ڪو نه گذريو هو. رشيد ننڍو ڇوڪرو هو، جڏهن منصور وفات ڪئي. منصور خليفي ٿيڻ کان اڳ وڏو عالم ۽ ديندار هو ۽ پوءِ به رهيو. اهو منصور ئي هو، جنهن امام مالڪ کي 'مُوَطاء' لکڻ لاءِ صلاح ڏيندي چيو ته "او عبدالله! تو کان ۽ مون کان وڌيڪ دنيا جي تختي تي ٻيو ڪو به عالم ڪونهي. آءٌ خلافت جي ڪمن ۾ تمام رڌل آهيان، تنهنڪري تو کي ماڻهن لاءِ هڪ ڪتاب لکڻ کپي، جيڪو هنن لاءِ سودمند ٿئي. ان ۾ تو کي ابن عباس وارين نرمين ۽ ابن عمر وارين سختين کان بچڻ گهرجي. اهڙو صاف لکڻ کپي جو ماڻهو سمجهي سگهن." مالڪ قسم کڻي چيو ته "انهيءَ موقعي تي منصور مون کي تصنيف جو فن سيکاريو."

رشيد جي پيءُ ۽ منصور جي پٽ مهديءَ، پڻس واري تقوا اختيار ڪئي، جنهن رڳو پنهنجي خاندان لاءِ نون ڪپڙن خريد ڪرڻ لاءِ به بيت المال مان ڪجهه نه کنيو. هڪڙي ڏينهن، جڏهن منصور پنهنجي خاندان جي پراڻن ڪپڙن کي چتين هڻائڻ لاءِ درزين کي گهرايو، تڏهن مهدي وٽس آيو، جنهن کي اها ڳالهه نه وڻي ۽ چيائين ته "يا اميرالمؤمنين! آءٌ

پنهنجي آمدنيءَ مان خاندان لاءِ نوان ڪپڙا وٺندس." منصور چيو ته "ڀلي وٺ"، هن مهديءَ کي پنهنجي خرچ تي ڪپڙن وٺڻ کان منع نه ڪئي، پر اجازت به نه ڏنائينس ته مسلمانن جي ملڪيت سندس ڪم ۾ اچي. رشيد، انهيءَ خليفي جي زماني کي تمام ويجهو هو [٢٥]. هو پنهنجي خاندان ۾ اهڙيءَ ساڳيءَ پرهيزگاريءَ واري طريقي سان پلجي وڏو ٿيو هو. انهيءَ ڪري اهڙيون ڳالهيون (تقوا وغيره) به سندس عادت بنجي ويون هيون. اهڙو ماڻهو ڪيئن شرابي ٿيو هوندو ۽ ڪيئن ڪُليءَ طرح شراب پيتو هوندائين! اها به حقيقت آهي ته دؤر جاهليت جا معزز عرب به شراب پيئڻ کي عيب سمجهندا هئا. رشيد ۽ سندس وڏا ڪاميابيءَ سان انهن عملن کان بچيا، جيڪي دين دنيا ٻنهي لاءِ نقصانڪار هئا ۽ اهي عمل ڪيائون، جيڪي تعريف جوڳا هئا، ۽ هنن ڪمال جون لياقتون حاصل ڪيون. انهيءَ کان سواءِ ۽ سندن فطرت ۾ عربي خون جو به اثر هو.

وڌيڪ ثابتيءَ لاءِ اسان کي حڪيم جبرئيل بن بختيشوع جي واقعي کي به نظر ۾ رکڻ گهرجي، جنهن جو طبرس ۽ مسعوديءَ ذڪر ڪيو آهي ته هڪ دفعي رشيد جي ڪاڏي ۾ مڇي به آيل هئي، جنهن جي کائڻ کان بختيشوع کيس منع ڪئي. بختيشوع پوءِ هڪ ملازم کي اشارو ڪيو ته مڇي سندس گهر کڻي

وچي۔ هارون اها ڳالهه تاڙي ورتي ۽ کيس شڪ جاڳيو (ته حڪيم مڇي پاڻ کائيندو ان ڪري مون کي منع ڪئي اٿس۔) پوءِ هن هڪڙي نوڪر کي جاسوسيءَ لاءِ موڪليو، جنهن حڪيم کي مڇي کائيندي ڏٺو۔ حڪيم به معاملو صحيح ڪري ويو، تنهن پاڻ کي بچائڻ لاءِ ڇا ڪيو جو مڇيءَ کي ٽن حصن ۾ ورهائي، هڪڙي حصي ۾ مٺيون شيون، چٽڻيون، پاچيون ۽ رڌل گوشت وڌائين، ٻئي ۾ برف جو ٿڌو پاڻي ۽ ٽئين ۾ خالص شراب وڌائين۔ هن چيو ته ”ٻه پليٽون خليفي جي لاءِ آهن، چاهي ان ۾ مون ڪجهه به ملايو هجي۔ ٽي پليٽ منهنجي لاءِ آهي۔ پوءِ ٽيئي پليٽون ملازم کي ڏئي ڇڏيائين۔ جڏهن رشيد صبح جو جاڳيو، تڏهن بختيشوع کي گهرايائين ۽ مٿس ڪاوڙيو۔ حڪيم مڇي آڻڻ لاءِ حڪم ڪيو۔ شراب پيل پليٽ واري مڇي ڳري سوپ جهڙي ٿي ويئي هئي ۽ باقي ٻه پليٽون ڪِنيون ٿي ويون [٣٦] ۽ منجهن عجيب بوءِ پيدا ٿي پيئي (بختيشوع جي اها سٺي اٽڪل هئي جو شراب پيل مڇي ڪني ڪانه ٿي، پر خليفو اهڙي شئي نٿي کائي سگهيو)۔ انهيءَ مان ثابت آهي ته رشيد جي شراب کان پرهيز ڪرڻ جي عادت متعلق سندس درٻارين کي ۽ جيڪي ساڻس گڏ ماني کائيندا هئا، انهن کي خبر هئي۔

اها به حقيقت آهي ته جڏهن رشيد پنهنجي شاعر ابو نواس لاءِ ٻُڌو ته هو شراب ٿو پيئي، تڏهن هن کي

ايستائين قيد ۾ رکڻ جو حڪم ڪيائين، جيستائين هن شراب پيئڻ کان توبه نه ڪئي. رشيد البت نبيذ (کارڪن جو شيرو) پيئندو هو، جيڪو عراقي مڪتب خيال وارن فقيهن جي فتوا موجب جائز آهي. پر، شراب پيئڻ واري تهمت مٿس رکي نٿي سگهجي ۽ نڪي شراب نوشيءَ بابت واهيات خبرن ڏي ڪو ڌيان ڏبو، ڇو ته هو اهڙو ماڻهو ئي ڪونه هو، جو اهڙي شئي واپرائي، جيڪا مسلمانن جي نظر ۾ ڪبيرن (وڏن) گناهن منجهان هجي. انهن مان (پهريَن عباسي خليفن) ڪو به اهڙو ڪونه هو، جيڪو پنهنجي پوشاڪ، هار سينگار، ڪپڙن، جواهرن يا ڪاڌي پيتي جي لحاظ سان عيش جي حد تائين پهچي ويو هجي. هنن ۾ اڃا تائين اها صحرائي زندگيءَ واري سختيءَ جي عادت ۽ اسلام جي اوائلي سادي زندگيءَ جو اثر موجود هو. ڇا اهو ممڪن ٿي سگهي ٿو ته هو اهڙو عمل ڪندا، جيڪو کين قانون کان لاقانونيت، ۽ جائز کان ناجائز ڏي وٺي وڃي! طبري، مسعودي ۽ ٻيا ان ڳالهه تي متفق آهن ته اموي ۽ پهريان عباسي خليفا، سواريءَ وقت معمولي چانديءَ جا زيور استعمال ڪندا هئا، جيئن ڇيلهه جا پٽا، تلوارون، لغام، زينون ۽ هنا. معتز بن متوڪل، رشيد کان پوءِ اٺون خليفو هو. اهو پهريون ماڻهو هو، جنهن سواريءَ ۾ سونَ جون شيون استعمال ڪيون. ساڳيو حال ڪپڙن جي سادگيءَ جو هو.

انهيءَ ڪري، ڇا ڪوبه ماڻهو سندن شراب پيئڻ متعلق ٻي ڪا ڳالهه چئي سگهي ٿو؟ اها ڳالهه اڃا به وڌيڪ صاف ٿيندي، جڏهن بيابان ۾ حڪمرانن جي نپجڻ ۽ اتي جي سادي ماحول کي سمجهبو. جيئن [٣٧] اسين اڳتي، پهرئين ڪتاب ۾ انهن مسئلن تي لکنداسون. انشاءُ الله!

يحيٰي ابن اڪثم متعلق غلط روايت

خليفي مامون جي دوست قاضي يحيٰي بن اڪثم متعلق مٿيئن تهمت سان هوبهوءِ مشابهت رکندڙ ڳالهه سڀني (مؤرخن) بيان ڪئي آهي. چون ٿا ته هو مامون سان گڏ شراب واپرائيندو هو. هڪڙيءَ رات ڇا ٿيو، جو هن مامون سان گڏ شراب پيتو ۽ مستيءَ ۾ اچي ويو- هو نازبوءِ (جي ٻوٽن) ۾ مدهوش پيو رهيو، جيستائين وري سجاڳ ٿيو- هن ڏانهن ڪي شعر منسوب ڪيا ويا، جن جو مطلب آهي:

”اي منهنجا سردار ۽ سڀني ماڻهن جا امير! جنهن مون کي شراب پياريو هو، اهو ظالم هو، مون ساقيءَ کان بچڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن مون کان عقل ۽ دين، ٻئي ڦري ورتا.“

ساڳي حقيقت ابن اڪثم ۽ مامون سان لاڳو آهي، جيڪا رشيد سان آهي. هنن جيڪي پيتو اها نبيذ هئي، جيڪا سندن نظر ۾ پيئڻ جائز هئي. هنن جي مستيءَ ۾ اچي وڃڻ متعلق ڪوبه سوال اٿي نٿو سگهي. يحيٰي جي

مامون سان گهرائي اسلامي دوستيءَ جي بنياد تي هئي. اها به حقيقت آهي ته يحيٰي مامون جي ڪمري ۾ سمهندو هو. اها ڳالهه مامون جي ڪمال ۽ فضل جي ثابتي آهي؛ جيڪا چئي ٿي وڃي ته هڪ رات پاڻ جاڳيو ۽ [۳۸] آهستي آهستي پاڻيءَ جو ڪوُنرو ڳولڻ لڳو، پر يحيٰي ابن اڪثم جي ننڊ ڦٽائڻ کان پرهيز ڪيائين. اها به حقيقت آهي ته ٻئي فجر نماز گڏجي پڙهندا هئا. ايڏيءَ پرهيزگاريءَ سان اهو شراب پيئڻ وارو واقعو ٺهڪي سگهي ٿو؟ انهيءَ کان سواءِ، يحيٰي بن اڪثم حديثن جو راوي هو، ۽ هن جي ابن حنبل ۽ قاضي اسماعيل تعريف ڪئي آهي. "ترمذي" هن جي روايت سان حديث بيان ڪئي آهي. المزّي جهڙي باڪمال محدث بيان ڪيو آهي ته "امام بخاري، صحيح بخاريءَ کان سواءِ پنهنجي ٻئي ڪتاب ۾ يحيٰي جي روايت سان حديثون لکيون آهن. يحيٰي مان عيب ڪڍڻ، جڻ ٻين بزرگن مان عيب ڪڍڻ جي برابر آهي."

ڪن بداخلاق ماڻهن يحيٰي تي اهو به بهتان هنيو ته هو ڇوڪرن جو شوقين هو. هي الله تعاليٰ جي دوستن تي بهتان ۽ دين جي پيشوائن لاءِ هڪڙو بيهودو ڪوڙ آهي. اهي ماڻهو انهن قصه- گوين جي احمقانه ڳالهين تي پنهنجي بيان جو بنياد رکن ٿا، جيڪي حقيقت ۾ يحيٰي جي دشمنن جون گهڙيل آهن. چاڪاڻ ته سندس فضل، ڪمال ۽ خليفي سان دوستيءَ

تي گهٽن کي ساڙ هو، پر هن جي ديني ۽ علمي حيثيت ان ڳالهه کي رد ڪريو ٿي ڇڏي. جڏهن ابن حنبل سان يحييٰ متعلق انهيءَ ڌوتر جو بيان ڪيو ويو، تڏهن چيائين ته ”قاضي اسماعيل (هڪ پيري) يحييٰ بن اڪثم جي تعريف ڪرڻ لڳو تڏهن وٽس ان بابت مٿيئن ڳالهه جو ذڪر ڪيو ويو، تنهن تي چوڻ لڳو ته ”الله جي پناهه! جو ان جي ڪنهن دشمن ۽ حاسد جي ڪوڙهڻن سان يحييٰ کي فاسق سڏيو وڃي. اهڙي ڳالهه ڪيرُ ٿو ڪري!“ ۽ سختيءَ سان انهيءَ کي رد ڪيائين، پوءِ چيائين ته ”يحييٰ ابن اڪثم [٣٩] الله تعاليٰ جي نظرن ۾ انهن ڇوڪرن واري الزام کان بلڪل بري آهي. آءٌ هن جي اندروني پيدن کان به واقف ٿيندو رهيس. ڪيس الله کان تمام گهڻو ڊڄندڙ ڏٺم. اصل ڳالهه هيءَ آهي ته هن جي طبيعت دوستيءَ ۽ خوشمزاجيءَ ڏانهن مائل هئي ۽ ان ڪري مٿس اهي ڳالهيون مڙهيون ويون.“ ابن حبّان هن کي ثقن (راوين) ۾ شامل ڪيو آهي ۽ چوي ٿو ته ”اهڙين ڳالهين تي ڪوبه توجهه نه ڪرڻ کپي، ڇاڪاڻ ته انهن مان تمام گهڻيون ڪوڙيون آهن.

زنبيل متعلق غلط ڳالهه

اهڙي قسم جي ٻي زنبيل (ڪاري) واري ڳالهه آهي، جيڪا ابن عبدالرب ”ڪتاب العقد ۾ لکي آهي ته ڪيئن مامون، حسن بن

SOORIH SINDHI ADAB

سهل جي ڌيءَ ٻوران سان پرڻيو. هو چوي ٿو ته ”هڪڙي رات، جڏهن مامون بغداد جي گهٽين ۾ گهمي رهيو هو ته هڪڙي ڪاري ڏٺائين، جيڪا مضبوط ريشمي رسين ۾ ٻڌل ڪنهن ڇت تان هيٺ لاٿي وڃي هئي. هو ڪاريءَ ۾ چڙهي ويٺو ۽ رسين کي لوڏيائين ته ڪاري مٿي کڄڻ شروع ٿي. مٿي وڃي، هو هڪڙي ڪمري ۾ پهتو.“ ابن عبدالرب ان ڪمري ۾ پيل اڳين ۽ دل کي موهيندڙ غاليچن، شاندار سينگار ۽ ظاهري زيب و زينت جو به بيان ڪيو آهي. ”ان کان پوءِ غير معمولي ۽ دلربا حسن جي مالڪ، هڪ عورت، پردي پٺيان اچي ڪمري ۾ داخل ٿي. هن مامون کي ڀليڪاريو ۽ همنشينيءَ لاءِ عرض ڪيائين. مامون سڄي رات انهيءَ عورت سان شراب پيتو. صبح جو هو پنهنجي ساٿين سان اتي اچي مليو، جتي هو سندس انتظار ڪري رهيا هئا. مامون انهيءَ دوشيزه جي عشق ۾ ايترو گرفتار ٿيو، جو پڻس کان سندس سڱ گهرايائين.“ هيءَ ڳالهه مامون جي دينداريءَ، علم و فضل، پنهنجن ابن ڏاڏن، حق جي عباسي خليفن جي پيرويءَ ۽ پنهنجي زندگيءَ کي اسلام جي ٿنڀن (پهرين چئن خليفن) جي بيعت ڪرڻ، نماز جي پابندي [٤٠]؛ فقه ۽ الله جي قانونن جي اطاعت ڪرڻ جي پٺت ۾ ڪيئن ٺهڪي سگهي ٿي؟ عالمن سان (ديني مسئلن ۾) بحث مباحثو ڪرڻ، نماز

SOORIH SINDHI ADAB

۽ الله جي ٻين احڪامن جي باقاعدگيءَ سان حفاظت ڪرڻ (سندس زندگيءَ جي خاص مشغولي هئي). ان حالت ۾ اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته هو لوفرن وانگر رات جو ڏڪا جهليندو، اونداهيءَ ۾ پرائي گهر ۾ گهڙي، بدوي عاشقن وانگر عيش جون گهڙيون گذاريندو! اها ڳالهه ڪهڙيءَ طرح حسن بن سهل جي دختر جي اخلاق بابت پڻ چئي سگهجي ٿي، جيڪا مضبوط ڪردار ۽ پاڪائيءَ واري گهر ۾ پلجي وڏي ٿي هئي!

اهڙيون ڪئين آکاڻيون آهن، جيڪي هميشه مؤرخن جي ڪتابن ۾ اينديون رهنديون آهن. انهن ڳالهين گهڙڻ ۽ بيان ڪرڻ جو شوق، ناجائز شين ڏانهن لاڙو ۽ پرده نشين عورتن جي عزت وڃائڻ جي جذبي جي ڪري پيدا ٿيندو آهي. ماڻهو پنهنجي خواهشن جو اندازو ڪري، پوءِ پين لاءِ اهڙيون ڳالهيون گهڙين ٿا، ۽ چون ٿا ته هو به ساڳيا ڪم ڪندا هئا. انهيءَ ڪري هو جڏهن ڪنهن به ڇپيل ڪتاب جو مطالعو ڪن ٿا، تڏهن ان ۾ اهڙين ئي ڳالهين جي ڳولها ڪندا رهندا آهن. عيبن ڳولڻ جي بجاءِ جيڪڏهن هو، گذريل هستين جي ٻين فضل ۽ ڪمال وارين لياقتن جي پيروي ڪن ته اهو ئي انهن لاءِ چڱو ٿي سگهي ٿو. ڪاش، هو اها ڳالهه سمجهن!

مون هڪڙي دفعي ڪنهن شهزادي تي تنقيد ڪئي، جنهن کي ڳائڻ وڄائڻ ۽ راڳ سکڻ جو بيحد

شوق هو. چومانس تہ "هي اهڙو شوق نہ آهي جو توسان تعلق رکي ۽ نڪي تنهنجي شان وٽان اها ڳالهہ آهي." هن ابراهيم بن مهدي عباسيءَ جو مثال ڏنو، جيڪو پنهنجي وقت جو چوٽيءَ جو موسيقار ۽ بيمثال ڳائڻو هو. مون جواب ڏنو. "خدا جي واسطي تون هن جي پيءُ مهدي ۽ ڀاءُ رشيد جي ڇو نٿو پيروي ڪرين؛ تون اهو ڇو نٿو ڏسين تہ انهيءَ شوق جي ڪري ابراهيم انهن جهڙو (پيءُ ۽ ڀاءُ) درجو حاصل ڪري نہ سگهيو." شهزادي ان هوندي بہ منهنجي تنقيد کان ڪن ٻوڙا ڪيا ۽ ان تي غور نہ ڪيو ۽ منهن ورائي هليو ويو [۴۱].

عبيدي - فاطمين جي نسب متعلق غلط روايت

وڏيڪ احمقانہ اها ڳالهہ آهي، جيڪا گهڻن مؤرخن صحيح سمجهي بيان ڪئي آهي ۽ اها قيروان ۽ قاهره جي عبيدي (فاطمي) شيعا خليفن متعلق آهي. مؤرخ انهن جي اهلبيت ۽ علوي هجڻ کان انڪار ڪن ٿا ۽ سندن امام جعفر صادق جي پٽ امام اسماعيل جي اولاد هجڻ کي صحيح نٿا سمجهن. انهيءَ جو بنياد، هو انهن ڳالهين تي رکن ٿا، جيڪي ڪمزور عباسي خليفن جي دؤر ۾، ڪن ماڻهن پنهنجي غرض حاصل ڪرڻ لاءِ سندن طاقتور دشمنن جي لاءِ گهڙيون هيون. ڄاڻ تہ هنن کي پنهنجي دشمن متعلق ڪنهن بہ

تهمت مڙهڻ تي خوشي ٿيندي هئي. اسين اهڙي قسم جي منگهڙت ڳالهين تي عبيدي- فاطمي خلافت جي تاريخ بيان ڪرڻ وقت لکنداسون. اهي مؤرخ صحيح ثابتين ۽ مروج شاهدين جي ڪابہ پرواهہ ڪانہ ٿا ڪن، جن مان نتيجو ابتڙ ظاهر ٿئي ٿو. اسين ثابت ڪنداسين تہ هي دعوائون نسورو ڪوڙ آهن ۽ رد ڪرڻ کپن.

سمورا مؤرخ هن شيعي خاندان جي ابتدا متعلق ساڳي ڳالهہ ٿا ڪن. چون ٿا تہ ابو عبدالله المحتسب ڪتامہ قبيلي وارن وٽ ويو ۽ آل محمد (علوي) جي اطاعت لاءِ کين زور ڀريائين، پوءِ هن جي ڪارگذاري ظاهر ٿي پيئي. اها بہ خبر آهي تہ هو عبيدالله المهدي ۽ سندس پٽ ابوالقاسم جو ڪيڏو نہ خيال ڪندو هو! انهيءَ ڪري جڏهن عبدالله جي تحريڪ ظاهر ٿي پيئي تہ هو پيئي موت جي خوف کان، خلافت جي مرڪز کان مشرق ڏانهن ڀڄي ويا. هو مصر ۽ اسڪندريہ مان واپارين جي ويس ۾ گذري ويا، جنهن جو مصر ۽ اسڪندريہ جي گورنر، عيسيٰ نوشريءَ کي اطلاع ڏنو ويو. هن سندن پڪڙڻ لاءِ پنهنجا سپاهي سندن پٺيان موڪليا، پر جڏهن سپاهي سندن ڀرسان مَتيا، تڏهن کين سڃاڻي ڪونہ سگهيا. ڇاڪاڻ تہ هو سوداگرن جي لباس ۾ هئا. هو پوءِ مغرب ڏانهن [٤٢] ڀڄي ويا. خليفي معتضد آفريڪا ۾ قيروان جي اغلبين توڙي سجلماسہ جي مدراري حاڪمن کي لکيو تہ "هنن کي

هرهنڌ ڳولهين ۽ مٿن سخت چوڪسي رکن." سجلماسه جي مدراري حاڪم، اليسع، پنهنجي ملڪ ۾ هنن جي لڪڻ جي جاءِ جو پتو لڌو ۽ خليفي جي خوشنوديءَ حاصل ڪرڻ لاءِ کين گرفتار ڪيو. هي واقعو قيروان جي اغلبين کي شيعن جي هٿان شڪست پهچڻ کان اڳ جو آهي. جيئن معلوم آهي ته ان کان پوءِ سندن (عبيدي-فاطمين خلاف) پروپئگنڊا ڪاميابيءَ سان سڄيءَ آفريڪا ۽ مغرب ۾ پکڙجي ويئي ۽ آهستي آهستي يمن، اسڪندريه ۽ (بچيل) مصر، شام ۽ حجاز تائين وڃي پهتي. هو (فاطمي) اسلامي ملڪن جي حڪومت ۾ عباسين سان ڀاڱي ڀائيوار هئا ۽ ذري گهٽ عباسين جي گهر تائين پهچي ويا ۽ سندن جاءِ تي حاڪم بڻجي ويا هئا. سندن پروپئگنڊا بغداد ۽ عراق ۾ البساسيري ديلميءَ جي مدد سان ڪامياب ٿي، جنهن جو عباسي خليفن تي قبضو هو. اهو سڀڪجهه البساسيري ۽ ٻين غير عرب اميرن جي پاڻ ۾ جهيڙي جي ڪري ٿيو. پورو هڪ سال فاطمين جو نالو بغداد جي مسجدن ۾ خطبي ۾ پڙهيو ويندو هو. عباسي هميشه سندن طاقت ۽ ملڪ ۾ دخل کان ڊڄندا رهيا. وري اسپين جي اموي حاڪمن به فاطمين تي ناراضپو ظاهر ڪيو، ۽ ساڻن جنگ ڪرڻ جو دڙڪو ڏنائون. ايڏي وڏي مصيبت ڪنهن نڳ دعويدار تي ڪيئن آئي هوندي، جيڪو ٻين جي لاءِ مستقل عذاب سمجهيو

ويندو هو؟ اسان کي اها ڳالهه قرمطيءَ (۱) جي تاريخ سان ڀيٽڻ گهرجي، جنهن جو نسب حقيقت ۾ هٽ جو ناهيل هو. هن جي پروپئگنڊا ڪيئن نه [۱۴۳] ختم ٿي ويئي ۽ سندس تابعدار ٿڙي پڪڙي ويا. هنن جو فريب ۽ ٺڳي جلد ظاهر ٿي پئي. قرمطين جي پڇاڙي ٻڇڙي ٿي ۽ سندن قسمت نهايت ٻُري هئي. جيڪڏهن عبيدي (فاطمي) قرمطين جهڙا هجن ها ته انهن جي به اهڙي حالت ٿئي ها، پوءِ چاهي انهيءَ ۾ ٿورو وڌيڪ عرصو ڪٽي لڳي ها.

”وَمهمَا يڪن عند امري خليفة۔ و ان خالها تخفي علي الناس تعلم (۲)“، يعني (ڪنهن به ماڻهوءَ جا ڪهڙا به اخلاق هجن ته اهي ظاهر ٿي پوندا، جيتوڻيڪ هو سمجهي ته اهي ماڻهن کان لڪل آهن.

هن (عبيدي۔ فاطمي) خاندان جي مسلسل ٻه سؤ ستر سال حڪومت رهي. هو انهيءَ سرزمين تي قابض رهيا، جتي حضرت ابراهيم (۳) بيٺو هو ۽ دعا گهري هئائين. اها زمين جتي پيغمبر جو گهر هو ۽ جتي هُو دفن

---

(۱) قرمطيءَ لاءِ چيو ٿو وڃي ته ”قرمطي فرقي“ جو باني هو. سندس نالو حمدان هو ۽ نائين صدي عيسويءَ جي پٺي اڌ ڌاري رهندو هو.

(۲) هيءُ شعر زُهَير جي معلّقه جي آخري شعرن مان آهي.

(۳) ڪعبي جي حدن ۾ ”مقام ابراهيم“ مشهور آهي.

ٽيو، جتي حاجي قيام ڪن ٿا ۽ جتي فرشتا (نبيءَ ڏانهن وحي آڻڻ لاءِ) لٿا. آخر پوءِ انهن جي حڪومت جي پڄاڻي ٿي. انهيءَ سموري عرصي ۾ سندن پوئلڳن کين وڏيءَ عزت ۽ پيار سان ڏٺو، ۽ پوري يقين سان کين امام اسماعيل بن جعفر صادق جو اولاد ڪري مڃيو. هن خاندان جي اثر گهٽجڻ جي باوجود ڪيترا ماڻهو سندن دعوا تي زور ڏيندا رهيا. ماڻهن سندن (عبيدي-فاطمي) ٻارن لاءِ دعوتون ڏيڻ شروع ڪيون، ڇاڪاڻ ته هنن جو عقيدو هو ته هُو خلافت جا حقدار آهن. هو انهيءَ عقيدي ۾ ايستائين پهتا، جو سمجهيائون ته هنن کي گذريل امام، حقيقت ۾ پنهنجو جانشين مقرر ڪري ويو آهي. جيڪڏهن هنن جي نسب ۾ کين ڪوبه شڪ هجي ها ته سندن پوئلڳ ايڏن خطرن کي منهن ڏئي، سندن مدد ڪونه ڪن ها.

”هڪڙي فرقي جو باني، پنهنجي مقصد کي نه خراب ڪندو ۽ نه پنهنجي پوئلڳن ۾ مونجهارو پيدا ڪندو ۽ نه وري پنهنجي عقيدن جو بنياد ڪوڙ تي رکندو!“

اها عجيب ڳالهه آهي ته قاضي ابوبڪر باقلانيءَ ( ) جهڙي [۴۴] وڏي سمجهدار فقيه هن غير معتبر ڳالهه

---

(۱) محمد بن طيب المتوفي ۴۰۳ هه، ابن خلدون جي حلقي ۾ هن کي وڏو پراڻو مالڪي سمجهيو ويندو هو. انهيءَ ڪري هن جو مقدمي ۾ اڪثر ذڪر ڪيو ويو. (روزنٿال)

کي صحيح سمجهيو، ۽ انهيءَ ضعيف خيال جي پٽيرائي ڪيائين. جيڪڏهن سندس انهيءَ عمل جو مقصد فاطمين جي زنديقي ۽ لغو جي حد تائين تشيعت سبان هو، ته اهو صحيح نه ٿيندو ۽ نڪي سندس انڪار جي ڪا حيثيت رهندي. سندن فرقي جو اعتراض جوڳو طريقو ۽ سندن (علي جي) نسب جي صحت، الله وٽ ڪين ڪو به فائدو نه ڏئي سگهندا. الله تعاليٰ حضرت نوح کي سندس پٽ بابت چيو، ”اِنَّهُ لَيْسَ مِنْ اَهْلِكَ اِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلاَ تَسْئَلْنِ مَا لَيْسَ بِهِ عِلْمٌ“، (هو تنهنجي خاندان مان نه آهي، ڇاڪاڻ ته هن جا عمل چڱا نه آهن. انهيءَ ڪري مون کي اهو سوال نه ڪر، جنهن جو تو کي علم نه هجي.) حضرت محمد صلي الله عليه وسلم فاطمة الزهراءَ کي هنن لفظن ۾ نصيحت ڪئي، ”يا فاطمة، اعملي فلن اغني عنڪ من الله شيئا“ او فاطمه، چڱا عمل ڪر. آءٌ الله جي روبرو تنهنجي ڪابه مدد ڪري ڪانه سگهندس.)

جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي آڏو ڪا ڳالهه هجي ۽ ڪنهن ڳالهه جي هن کي پڪ هجي ته هن کي سڌيءَ طرح چوڻ گهرجي (پنهنجي علم يا پنهنجي يقين کي ظاهر ڪري). ”الله تعاليٰ سچ ڳالهائي ٿو ۽ هُو (ماڻهن جي) صحيح رستي ڏي رهنمائي ٿو ڪري“ (١).

---

(١) قرآن ۴٦۰۱۱ (۴۸).

هُو (عبيدي- فاطمي) مختلف حڪومتن جي مٿن شڪن شبهن جي ڪري، هميشه پنهنجون جايون بدلائيندا رهيا. هنن تي سرڪشن (حاڪمن) جي سخت چوڪسي رهي، ڇاڪاڻ ته سندن حامي تمام گهڻا هئا ۽ هنن جي پروپئگنڊا (ملڪ جي) ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويئي هئي. هو ماڻهن کان انهيءَ ڪري لڪندا رهيا (اهڙا لڪا) جو سندن سڃاڻپ سخت مشڪل ٿي پئي [٤٥]، جيئن هڪ شاعر چيو آهي:

فلا تسال الايام ما اسمي ما درت
و اين مكاني ما عرفن مكانياً.

(تون زماني کان منهنجو نالو نه پڇ، ڇاڪاڻ ته اهو ٻڌائي نه سگهندو، ۽ منهنجو گهر ڪٿي آهي، هو اهو به نه سڃائي سگهندو.)

اهو لڪڻ ايستائين پهتو، جو عبيدالله المهديءَ جي وڏي ڏاڏي، محمد بن امام اسماعيل، کي غائب (امام) سڏڻ لڳا. سندن پوئلڳن هن کي انهيءَ نالي سان ان ڪري سڏيو، جو سمجهيائون ته طاقتور دشمن جي خوف کان هو لڪ ۾ رهي ٿو. عباسين جي طرفدارن، فاطمين جي ڪوڙي نسب متعلق انهيءَ غيبت جي مسئلي مان وڏو فائدو ورتو. انهن، ڪمزور عباسي خليفن کي خوش ڪرڻ خاطر عبيدي- فاطمين جي حضرت عليءَ جي نسب مان هجڻ جو انڪار ڪيو، ۽ انهيءَ غلط خيال جي تائيد ڪئي. انهيءَ عقيدي، عباسين

جي انهن حامين ۽ اميرن کي خوش ڪيو، جيڪي سندن دشمنن خلاف جنگين ۾ حصو وٺي رهيا هئا.

انهيءَ عقيدي، سندن ۽ خلافت جي ڪمزوريءَ لڪائڻ ۽ بربرين جي ڪُتامه قبيلي ۽ فاطمين جي حامين ۽ مبلغن کي دٻائڻ ۾ وڏي مدد ڪئي، جن مصر ۽ حجاز، ڪانئن (عباسين کان) کسي ورتو هو. آخرڪار بغداد جي قاضين (عبيدي-فاطمين) جي عليءَ جي اولاد هجڻ جي خلاف، هڪ سرڪاري فتوا جاري ڪئي. انهيءَ فتوا تي ڪيترن معتبر ماڻهن، مثال طور، شريف رضي (١)، سندس ڀاءُ المرتضيٰ (٢) [۴٦]، ۽ ابن البطحاوي (٣) به هئا. ديني عالمن مان ابو حامد اسفرائيني (۴)، قدوري (٥)، صميري (٦)، ابن الاڪفاني (٧)، ابيوردي (٨)، شيعي فقيه ابو عبدالله بن نعمان ۽ ٻين ڪيترن وڏن عالمن دستخط ڪيا. اهو واقعو خليفي القادر بالله عباسيءَ جي وقت ۾ ۴٦٠ هجريءَ جي يادگار ڏينهن جمعي تي عمل ۾ آيو. انهن شاهدن جي تصديق فقط ٻُڌلين ڳالهين تي هئي، جن

---

(١) محمد بن الحسين ٣٥٩-٦٠٦ هه (٢) علي بن الحسين ٣٥٥-۴٣٦ هه

(٣) ابن الاثير جي بيان موجب هي سيد هو، پر مون کي ٻي ڪابه ثابتي ڪانه ملي (روزنٿال). (۴) احمد بن محمد ٣۴٥-۴٠٦ هه (٥) احمد بن محمد ٣٦٢-۴٢٨ هه (٦) ابو عبدالله الحسين بن علي ٣٥١-۴٣٦ هه (٧) ابو محمد عبدالله بن محمد

(٨) محمد بن محمد بن المعلم.

تي بغداد جي ماڻهن عام طور اعتبار ڪيو۔ انهن مان اڪثر عباسين جا طرفدار هئا، جن عبيدي- فاطمين تي، حضرت عليءَ جي نسب مان هجڻ تي حملو ڪيو۔ مؤرخن، جيئن ڪين اطلاع مليو، ائين ئي لکي ڇڏيو۔ هنن کي جيئن قصو ياد هو، انهيءَ حالت ۾ بنان ڪنهن تحقيق جي اسان تائين پهچايائون۔ هوڏانهن حقيقت حال ان جي بنهه ابتڙ هئي۔ خليفي المعتضد جو قيروان جي اغلبين ۽ سجلماسه جي مدرارين ڏانهن خط، عبيدي- فاطمين جي حضرت عليءَ جي اولاد مان هجڻ جي هڪ نهايت صحيح ۽ معتبر شاهدي، ۽ سندن صحيح النسب هجڻ جي هڪ پختي ثابتي آهي۔ المعتضد (هنن جي قريبي رشتيدار هجڻ جي حيثيت ۾) ئي اهڙو شخص هو، جنهن کي ٻين کان وڌيڪ نبيءَ جي رشتيدارن متعلق ڳالهائڻ جو حق هو۔

خاندان ۽ حڪومت، دنيا ۾ بازار جو ڪم ڏين ٿا، [٤٧] جنهن ۾ پنهنجي فضل ۽ هنر جي پيداوار سان ماڻهن کي متوجه ڪيو وڃي ٿو۔ هتي وڃايل دانائي ۽ وسريل واقعا ظاهر ٿين ٿا۔ هن بازار ۾ آکاڻيون ٻڌايون وڃن ٿيون، ۽ تاريخي واقعن جا حوالا ڏجن ٿا۔ هن مارڪيٽ ۾ جنهن شئي جي عام طرح گهُر آهي، سا ٻين هنڌن تي به ساڳيءَ ريت آهي۔ هاڻي جڏهن حڪمران خاندان بي انصافي، تعصب، ڪمزوري ۽ پياديءَ کان پاسو ڪري ٿو ۽ مضبوطيءَ سان حق جو رستو هلي ٿو ۽ گمراهه نٿو ٿئي، ته سندس مارڪيٽ

جو مال چِند چاندي ۽ ڪَچي سون جي حيثيت رکي ٿو. البت جڏهن هو خود غرضيءَ ۽ رقابت کان متاثر ٿئي ٿو، تڏهن سندس مارڪيٽ جو حال ڪُوڙائي ۽ ڪريل ڌاتوءَ جهڙو ٿيو وڃي. هوشيار نقاد جيڏيءَ مهل ان بازار کي چوڌاري ڏسي، ڪنهن شئي کي پرکي، ان جي تعريف ڪري ۽ ڪا شئي خريد ڪري، ته هن کي ان وقت بُريءَ ۽ ڀليءَ شئي جي وچ ۾ امتياز ڪرڻ گهرجي.

اِدريسين جي نسب بابت

اهڙي قسم جي ۽ انهيءَ کان به وڌيڪ غير معتبر ڳالهه، ماڻهو مخفي طور ادريس بن ادريس، بن عبدالله بن حسن، بن حسن بن علي، بن ابي طالب متعلق ڪن ٿا. ادريس پنهنجي والد کان پوءِ موراڪو جو امام ٿيو. ماڻهو هن جي حضرت عليءَ جي اولاد مان هجڻ تي حملا ڪندا آهن. هو سزا جوڳي ڏوهه زنا ڏانهن اشارو ڪندي، منهن کي موڙو ڏئي چوندا آهن ته ”وڏي ادريس جي وفات کان پوءِ جيڪو ٻار ڄائو، اهو حقيقت ۾ ادريس جي غلام راشد جو پٽ هو“. ”الله کين خراب ڪري!“ هي ماڻهو ڪيڏا نه بيوقوف آهن! هنن کي معلوم هئڻ گهرجي ته وڏو ادريس بربرين مان پرڻيو هو، ۽ جنهن ڏينهن کان هو مغرب ۾ داخل ٿيو، انهيءَ ڏينهن کان وٺي موت تائين هو صحرائي زندگيءَ ۾ پوريءَ

طرح ملي جنّلي هڪ ٽي ويو. صحرا ۾ اهڙي قسم جي ڳالهه ڳجهي نٿي رهي سگهي. اتي اهڙيون لڪڻ جهڙيون جايون ٿي ڪو نه آهن، جتي ماڻهو مخفي طرح اهڙا ڪم ڪري سگهي. ٻاڙيسري جيڪڏهن زالون آهن ته هميشه ڏسي سگهن ٿيون، ۽ جيڪڏهن مرد آهن ته هميشه ٻڌي سگهن ٿا ته سندن مرد يا زالون ڇا پيون ڪن؛ ڇاڪاڻ ته گهر هيٺ ٺهيل آهن ۽ انهن جون ڇتيون هڪبئي سان ڳنڍيل آهن [۴۸].

وڏي ادريس جي وفات کان پوءِ، سندس دوستن ۽ حامين جي مشوري سان، راشد کي سندس گهر - ٻار جي نگهبانيءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو، ۽ هو پاڻ به نظرداري ڪندا هئا. انهيءَ کان سواءِ، سڀني موراڪو جي بربرين، ننڍي ادريس جي سندس پيءُ جي حقيقي جانشين هجڻ جي حيثيت ۾ بيعت ڪئي ۽ رضاڪارانه طور، سندس اطاعت ڪرڻ قبول ڪيائون. هنن قسم کنيو ته هُو هن جي لاءِ پنهنجون جانيون قربان ڪندا. هو هن جي لاءِ موت جي مُنهن ۾ وڃي لڙايون ۽ حملا ڪندا رهيا. جيڪڏهن هنن اهڙي بري ڳالهه پاڻ ۾ ڪئي هجي ها، يا ٻئي ڪنهن هنڌان ٻُڌي هجي ها، يا اڃا به وڌيڪ ڪنهن خطرناڪ دشمن يا ڪنهن بدمعاش باغيءَ جي واتان اهڙي ڳالهه هنن جي ڪن تائين پهچي ها ته منجهائن ڪي ماڻهو ضرور اهڙن خطرن ۾ وڃڻ کان انڪار ڪن ها، اها ڳالهه

ته ادريسين جي دشمنن عباسين، اغلبين ۽ آفريڪا جي عباسي خلافت جي گورنرن ۽ آفيسرن جي گهڙيل آهي۔

اهو بهتان هن طرح گهڙيو ويو: جڏهن وڏو ادريس فخّ (۱) جي لڙائيءَ مان هارائي مغرب ڏانهن ڀڳو، تڏهن خليفي هاديءَ اغلبين کي لکيو ته ”سندس اچڻ جو انتظار ڪن ۽ کيس پڪڙڻ لاءِ سخت پهرو رکن۔“ پر هو کيس پڪڙي نه سگهيا ۽ هو سلامتيءَ سان مغرب پهچي ويو۔ ادريس جي اتي طاقت وڌي ويئي ۽ سندس پروپئگنڊا (دعوت) ڪامياب ٿي۔ انهيءَ کان پوءِ خليفي رشيد کي سندس غلام ۽ اسڪندريه جي گورنر، ’واحد‘ جي شيعت ڏانهن مخفي طور لاڙي ۽ ادريس جي مغرب ڏانهن ڀڄي وڃڻ وقت سندس دغابازيءَ واري واير جي خبر پئي ۽ کيس مارائي ڇڏيائين۔ پوءِ رشيد کي سندس پيءُ جي غلام الشمّاخ، ادريس کي مارڻ لاءِ هڪ ٺڳي ٻُڌائي۔ هن ڇا ڪيو جو پاڻ کي ادريس جو معتقد ظاهر ڪيائين۔ ادريس هن (شماخ) کي پناهه ڏني، ۽ پنهنجي خاص مجلس ۾ اچڻ جي کيس اجازت ڏنائين۔ هڪڙي دفعي، جڏهن ادريس اڪيلو هو، تڏهن شماخ ڪنهن اٽڪل سان کيس هڪ قسم جو زهر ڏنو ۽ انهيءَ حيلي سان هن کي ختم ڪري ڇڏيائين۔ عباسين ادريس جي موت

---

(۱) فخّ جو مقام مڪي معظمه جي ويجهو آهي، جتي باغي علوين کي ۱۶۹ هه ۾، عباسي فوجن شڪست ڏني۔

جي خبر نهايت خوشيءَ سان ٻڌي [۱۴۹]. چاڪاڻ ته هنن سمجهيو ته هن جي موت جي ڪري، مغرب مان علوين جي دعوت جون پاڙون پٽجي وينديون، ۽ سندن پروپئگنڊا جي تلوار جي ڌار مڏي ٿي ويندي.

اڏاول ٻار (ماءُ جي پيٽ ۾)، ادريس جي اچا ڪين خبر ڪانه هئي، انهيءَ ڪري ”علوي پروپئگنڊا“ جي ظاهر ٿيڻ ۾ فقط ٿورو وقفو پيو. شيعا، مغرب ۾ ڪامياب ٿيا ۽ ادريس (بن ادريس) جي ذريعي اتي وري شيعا حڪومت قائم ٿي ويئي. اهو عباسين جي لاءِ وڏو ڪاپاري ڌڪ هو. عباسي خلافت تي ڪمزوري ۽ ضعف ڇانئجي ويا هئا. هاڻي هو ڏورانهن ايراضين تي قابض رهڻ جو خيال ڊي نٿي ڪري سگهيا. مغرب ۾ ايڏي وڏي پنڌ تي جڏهن وڏو ادريس بربرين جي پناهه ۾ هو، تڏهن رشيد کي به فقط ايتري ئي ته طاقت هئي، جو هن کي دغابازيءَ سان زهر ڏياري ختم ڪيائين! تنهنڪري عباسين لاءِ هاڻي فقط آفريڪا ۾ پنهنجي غلام اغلبين کي آڀارڻ جو چارو وڃي رهيو هو. هنن اغلبين کي حڪم ڪيو ته ادريس جي خلافت ۾ پيدا ڪيل قوت کي منهن ڏين ۽ انهيءَ مصيبت کي ختم ڪرڻ لاءِ قدم کڻن، جا مصيبت عباسين جو مغرب ۾ خاتمو آڻڻ واري هئي. اغلبين کي حڪم ڪيائون ته ”ادريسين کي اڳتي وڌڻ کان اڳ ۾ ئي نابود ڪري ڇڏين.“ المامون ۽ سندس پوين خليفن، اغلبين کي اهڙا حڪم موڪليا. خود اغلبين ۾ ئي موراڪو

جي بربرين تي قبضي ڪرڻ جي طاقت ڪانه هئي. انهيءَ ڪري اِدريسين جي پيٽ ۾ هنن لاءِ پنهنجي مالڪن کي رنج ڪرڻ بهتر هو. ڇاڪاڻ ته خلافت جي طاقت غير عرب ماڻهن جي قبضي ۾ هئي، جن انهيءَ طاقت کي پنهنجن مقصدن خاطر استعمال پئي ڪيو. اها اهڙي حالت هئي، جيئن عباسين جي هڪڙي همعصر شاعر چيو آهي:

خليفةٌ في قفص، بين وصيف و بغا:
يقول ما قالا له، كما تقول الببغاء.

(خليفو وصيف ۽ بُغا (ترڪ سپه سالارن جا نالا، جيڪي خليفي مامون جي زماني ۾ هئا.) وٽ پڃري ۾ بند آهي. هو جيڪي کيس چون ٿا، انهيءَ کي طوطي وانگر ورجائي ٿو.)

[٥٠] اغلبي امير انهيءَ ڪري، هر ممڪن سازش کان خوفزده پئي رهيا ۽ هر قسم جي بهانن بنائڻ جي ڪوشش پئي ڪيائون: ڪڏهن مغرب ۽ ان جي رهاڪن جي حيثيت کي گهٽائي ٿي ٻُڌايائون ته ڪڏهن ادريس ۽ سندس اولاد جي طاقت جا ڊپ ٿي ڏنائون. هنن عباسين کي لکيو ته ”ادريسي سندن ملڪ جون سرحدون مٿي آيا آهن.“ هنن سندن (ادريسين جون) مهرون پنهنجن تحفن، نذرانن ۽ ڍلن جي آمدنيءَ سان گڏ موڪليون ته هنن جي روزانو وڌندڙ اثر ۽ طاقت جي خبر پوي. هنن سان لڙائي ڪرڻ سان پيدا ٿيندڙ خطرن کان به کين آگاهه ڪيائون ۽ اهو به ڏڙڪو

ڏنائون ته جيڪڏهن ادريسين سان وڙهڻ لاءِ مٿن زور ڪيو ويو ته هو عباسين جي فرمانبرداري ڇڏي ڏيندا. وري ٻين وقتن تي اغلبين، ادريسين کي نقصان پهچائڻ لاءِ سندن نسب تي به حملا ڪيا. هنن کي اها پرواهه ڪانه هئي ته اهو الزام صحيح آهي يا غلط، ڇو ته مغرب ۽ بغداد جي وچ ۾ مفاصلو تمام گهڻو هو ۽ ڪمزور دل عباسي ۽ سندن غير عرب غلام، هر ماڻهوءَ جي غلط سلط ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار هئا. اهو سلسلو هلندو رهيو، تان جو اغلبين جي حڪومت جي پڄاڻي ٿي ويئي.

ادريسين جي نسب متعلق اهو ٻيو الزام، جو پوءِ عوام ۾ مشهور ٿي ويو ۽ ڪن بدطينت ماڻهن ادريسين سان دشمنيءَ جي ڪري، انهيءَ واهيات ڳالهه کي نهايت توجهه سان ٻڌو. اهڙا الزام، جو ”الله کين خراب ڪري! اهي ماڻهو کين نه شريعت جي طريقي کان ڪيترو هٽي وڃن ٿا ۽ جن کي يقيني ۽ گماني ڳالهه جي وچ ۾ ڪو به فرق نظر ڪونه ٿو اچي“

ادريس پنهنجي پيءُ جي بستري تي ڄائو ۽ ”ٻار ان بستري جو آهي، جنهن تي ڄمي.“ (۱) مسلمانن جو اهو عقيدو آهي ته حضرت محمّد جو اولاد اهڙي ڳالهه (زنا) کان بري آهي. ”اللّٰه تعاليٰ هر گندگي هنن کان پري ڪئي ۽ کين پاڪ ڪيو.“ (۲) ادريس جو بسترو بي پاڪائيءَ ۽ گندگيءَ کان آزاد آهي. اهو قرآن ۾ فيصلو ڪيل آهي. جيڪو به ان عقيدي جي خلاف

---

(۱) اها هڪ حديث آهي. (۲) قرآن ۳۳، ۳۳ (۳۳).

هلي ٿو، اهو پنهنجي جرم جو اقرار ڪري ٿو ۽ ڪفر کي دعوت ٿو ڏئي۔ مون ادريسين تي لڳايل الزام جو رد تفصيل سان انهيءَ ڪري ڏنو [٥١] آهي ته شڪ دور ٿي وڃن، ۽ حاسدن کي ڏک لڳي۔

مون پنهنجي ڪنن سان، هڪڙي متعصب ماڻهوءَ کي ادريسين جي نسب تي منگهڙت ڪوڙن سان حملو ڪندي ٻڌو آهي۔ هنن پنهنجي خود فريبيءَ جي ڪري مغرب جي ڪن مؤرخن جون شهادتون پيش ڪيون، جن آل محمد کي پٺ ڏني ۽ سندن ابن ڏاڏن جي ايمان ۾ شڪ رکندا هئا۔ پر ادريسين جي حيثيت انهن سڀني ڳالهين کان مٿي آهي ۽ انهن الزامن کان داغدار نه آهي۔ انهيءَ بهتان کي رد ڏيڻ جي لاءِ وڌيڪ وقت نه وڃائجي ته چڱو۔ اتي جتي عيب جو احتمال ئي نه هجي، عيب جي ترديد ڪرڻ خود هڪ قسم جو عيب آهي۔ البت ادريسين جي لاءِ هن دنيا ۾ وڙهيو آهيان ۽ اميد آهي ته قيامت جي ڏينهن هُو منهنجو بچاءُ ڪندا۔

اهو به ڄاڻڻ گهرجي ته اڪثر اهي ماڻهو، جي ادريسين جي نسب تي حملو ٿا ڪن، خود پاڻ به آل محمد هجڻ جي دعوا ٿا ڪن يا پاڻ کي محمد جي آل سان لاڳاپيل هجڻ جو ڪوڙ ٿا هڻن ۽ انهيءَ ڪري ئي آل ادريس سان حسد ٿا رکن۔ حضرت محمد جي اولاد هجڻ جي دعوا ڪرڻ، سڀني ملڪن جي قومن ۽ قبيلن ۾ وڏي ۾ وڏو لقب آهي، ۽ عزت حاصل ڪرڻ

جو وڏو ذريعو آهي. تنهنڪري، انهيءَ دعوا کي هميشه شڪ جي نگاهه سان ڏٺو ويو آهي. هاڻي سندن گهر 'فاس' توڙي مغرب جي ٻين حصن ۾، ادريسين جو نسب ايترو ته مشهور ۽ ثابت ٿيل آهي، جو گهٽ ڪري ڪير به سندن برابريءَ جي دعوا ڪري ٿو سگهي. ڇو ته سندن نسب جو اهو شجرو باقاعدي ۽ پشت بپشت، هڪڙين قومن کان ٻين قومن تائين نقل ٿيندو آيو آهي. ادريسين جي (موجوده) گهرن ۾ سندن وڏي ڏاڏي ادريس جو گهر به شامل آهي، جنهن فاس شهر جو بنياد وڌو. هن جي ٺهرايل مسجد سندن پاڙي ۽ گهٽيءَ ۾ موجود آهي. هن جي ترار سندن محلي ۾ هڪ مناري تي اگهاڙي ٽنگيل آهي، ۽ سندن ٻيون به اهڙيون نشانيون موجود آهن، جن جي صحت متعلق مختلف پيڙهيون مسلسل طور شاهدي ڏينديون آيون آهن. انهن نشانين متعلق روايت اهڙي ئي صحيح آهي، جهڙي اکين ڏٺل ڳالهه جي. حضرت محمد جو ٻيو اولاد اهي نشانيون ڏسي سگهي ٿو، جيڪي الله تعاليٰ ادريسين کي عطا ڪيون. هو ادريسين جي اها محمدي آبرو ڏسندا، جيڪا سندن وڏن شاهانا قوت سان گڏوگڏ [٥٢] مغرب ۾ حاصل ڪئي. هو اهو محسوس ڪندا ته وٽن اهڙي ڪابه شئي موجو ڪانهي، جا ڪين ادريسين جي اڌ جيتري مرتبي ت به پهچائي سگهي. هو اهو به محسوس ڪندا ت اهي ماڻهو، جيڪي محمد جي اولاد هجڻ جي دعو

ڪن ٿا، پر وٽن ادريسين جهڙيون ثابتيون ڪونہ آهن، ۽ ٻيو ۽ جيڪڏهن هو پنهنجي دعوا کي سچي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن تہ (حقيقتاً) هنن کي پنهنجي حيثيت شڪ- گاڏڙ سچ جهڙي ڏسڻ ۾ ايندي. ڇاڪاڻ تہ جيڪو ماڻهو پنهنجي نسب متعلق جيڪا بہ دعوا ڪري ان کي تسليم تہ ڪرڻو ئي آهي، پر يقيني ڳالهہ ۽ هڪ اندازي جي وچ ۾ وڏو فرق آهي- حقيقت ۽ انهيءَ ڳالهہ جي وچ ۾ بہ فرق آهي، جيڪا فقط سمجهي وڃي تہ صحيح آهي.

جڏهن هو انهيءَ حقيقت کي محسوس ٿا ڪن، تڏهن سندن زبان خشڪ ٿيو وڃي. هنن جو اندروني حسد منجهانئن گهٽڻ کي آڀاري ٿو تہ هو ادريسين کي سندن شاهانا حيثيت کان ڪيرائي، معمولي ۽ گهٽ ذات وارن ماڻهن جي صف ۾ آڻي ٻيهارين.

هو اهڙيون ڪوڙيون ۽ بي بنياد ڳالهيون گهڙين ٿا، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. هو پاڻ کي مطمئن ڪرڻ لاءِ اهوئي ڪافي ٿا سمجهن، جو چون ٿا تہ ”سڀ اندازا ممڪن ٿي سگهن ٿا.“ پر هنن کي اهڙيون ڳالهيون ثابت ڪرڻ کپن. اسان کي مغرب ۾ محمد (صلعم) جي خاندان مان ٻيو ڪو بہ اهڙو چڱو گهراڻو ڪونہ سجهي، جنهن جو سلسلهءِ نسب اهڙو صاف ۽ يقيني هجي، جهڙو امام حسن جي اولاد مان ادريسين جو آهي. اڄڪلهہ هيٺيان ادريسي خاندان نهايت ممتاز درجي تي آهن، جيئن فاس ۾ بنو عمران. هو يحيٰ الجوطي

بن محمد بن يحيٰ العدّام بن القاسم بن ادريس بن ادريس جي اولاد مان آهن. هو اتي رهندڙ علوين جا سردار آهن. هو اڄ ڏينهن تائين پنهنجي ڏاڏي ادريس جي گهر ۾ رهن ٿا. هو سڀني مغرب جي معزز خاندانن ۾ برک آهن. اسين ادريسين تي لکندي هنن جو وڌيڪ ذڪر ڪنداسون. انشاء الله! هو عمران بن [٥٣] الحسن بن يحيٰ بن عبدالله بن محمد بن علي بن محمد بن يحيٰ بن ابراهيم بن يحيٰ الجوطي جو اولاد آهن. هن وقت سندن سردار محمد بن محمد بن محمد بن عمران آهي.

موحدين متعلق لڳايل الزام جي صفائي

انهن بُرن بيانن ۽ بي بنياد خيالن جي لسٽ ۾ اسين موحدي خاندان جي رهنما، امام مهدي، متعلق مغرب جي ڪمزور راءِ فقيهن جي گهڙيل الزام کي به شامل ڪنداسون. هن جيڪا توحيد ۽ حق جي ڦهلائڻ ۾ ڪوشش ورتي ۽ سرڪش ماڻهن جي سرڪوبي ڪئي، تن سمورين ڪوششن کي ٺڳيءَ جا ڏاهم سمجهڻ لڳا ۽ ان جي سڀني ڳالهين کي ڪوڙو ڄاڻائون، ايستائين جو سندس آل محمد هجڻ جو به انڪار ڪيو ويو.

جيتوڻيڪ موحدي فرقيوارا هن کي سيّد ڪري مڃين ٿا، پر پوءِ به سندن دلين ۾ حسد جي باهه هئي؛ جنهن مهديءَ جي ڪاميابيءَ تي فقيهن کي آماده ڪيو ته هن کي ڪوڙو سڏين. خود فريبيءَ جي ڪري، هنن

سمجهيو ته هو مهدي سان مذهبي علم، فقيهي مسئلن ۽ دينداريءَ ۾ مٽ ٿي سگهندا، پر هو آخرڪار پٺ ۾ سڀني کان مٿاهون ثابت ٿيو. هن جي خيالن کي مڃيو ويو ۽ هن جيڪي ڪجهه چيو، ان کي ٻڌو ويو. اهڙيءَ ريت، هن پنهنجا ڪافي پوئلڳ ٺاهي ورتا. مخالفن کي هن جي ڪاميابيءَ تي ساڙ لڳو ۽ هن جي عقيدن تي حملو ڪرڻ ۽ هن جي دعوا (سادات هجڻ جي) کي باطل سڏڻ سان هن جي اثر کي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪيائون. انهيءَ کان سواءِ، هنن کي مهدي جي دشمنن لمتونه بادشاهن، وٽ اها عزت ۽ آبرو ملندي هئي، جيتري ٻئي ڪنهن وٽان ڪا نه ملندي هين. ڇاڪاڻ ته لمتونه بلڪل سادا مسلمان هئا. لمتونه بادشاهن وٽ هر علماء کي عزت واري حيثيت حاصل هئي. جنهن به شهر ۾ عالمن جو جيترو اثر هوندو هو، ان مطابق اتي جي مجلس شوريٰ جا ميمبر به مقرر ڪيا ويندا هئا. عالم انهيءَ ڪري لمتونه جا طرفدار ٿي پيا ۽ سندن دشمن جا دشمن. هنن مهديءَ کان انتقام وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، ڇاڪاڻ ته هو سندن (لمتونه جو) مخالف هو ۽ مٿن جرحون ڪيائين ۽ سندن خلاف جنگ جوٽيائين. اهو الزام فقط فقيهن جي لمتونه دوستيءَ ۽ لمتونه خاندان جي محبت ۽ مهديءَ سان تعصب رکڻ جو نتيجو هو. مهديءَ جي حيثيت هنن (فقيهن) کان مختلف هئي. هو سندن عقيدن سان متفق نه هو. انهيءَ ماڻهو مان،

جنهن حڪمران خاندان جي رويي [٥٤] تي سخت نڪتچيني ڪئي، ۽ موت ۾ فقيہ سندس مخالفت ۾ اٿي کڙا ٿيا، پر ڪهڙي اميد رکي سگهجي ٿي! هن پنهنجي حامين کي مخالفن خلاف جهاد لاءِ پڪاريو، جيتوڻيڪ هنن کي وڏي قوت حاصل هئي ۽ وڏو اثر هو. سندن حامي بي انداز هئا، ۽ فوج تمام گهڻي هئي. ان هوندي بہ مهديءَ، لمتونہ خاندان جون پاڙون پٽي ڇڏيون ۽ کين تباهہ ۽ برباد ڪري ڇڏيائين. هن جا تمام گهڻا ساٿي انهيءَ مقابلي ۾ مارجي ويا، موت جي حدن تي پهچڻ تائين بہ سندس بيعت ڪندا رهيا. هنن پنهنجون زندگيون قربان ڪري، هن کي موت کان بچايو، هنن الله جي ويجهڙائيءَ حاصل ڪرڻ خاطر، مهديءَ جي ڪاميابيءَ لاءِ پاڻ کي قربان ڪيو. انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ سندس حامي ٿي بيٺا، جنهن ۾ هو آخرڪار ڪامياب ٿيا ۽ سمنڊ جي ٻنهي ڪنارن جون حڪومتون (١) بدلائي ڇڏيائون.

مهدي بذات خود زهد ۽ گوشہ نشينيءَ جي زندگي گذاري. تڪليفن وقت صبر ڪيائين ۽ دنياوي ڪاروبار سان سندس تمام گهٽ ڳانڍاپو رهيو. هن مرڻ وقت ڪوبہ مال اسباب ڪونہ ڇڏيو، حتي ڪ هن کي ڪو اولاد بہ ڪونہ هو، جنهن لاءِ هر هڪ ماڻهو خواهش ڪندو آهي ۽ انهيءَ خواهش ۾ ٺڳجي

---

(١) اتر اولهہ آفريڪا ۽ اسپين.

ويندو آهي. آءٌ پڇان ٿو ته هن جو الله جي قرب حاصل ڪان سواءِ، انهيءَ زندگيءَ گذارڻ ۾ ٻيو ڪهڙو مقصد هو؟ ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي زندگيءَ ۾ دنياوي مال دولت هٿ ڪو نه ڪيو. انهيءَ ڪان وڌيڪ جيڪڏهن هن جو مقصد ايمانداريءَ وارو نه هجي ها، ته هو ڪامياب ٿي ڪونه ٿئي ها ۽ نه وري سندس تبليغ ايتري قدر پکڙجي ها. ”اهو ائين آهي جيئن الله پنهنجي گذريل ٻانهن سان ڪيو.“ (١)

فقيهن جو مهديءَ جي آل محمد مان هجڻ جو انڪار، ڪنهن به ثابتيءَ تي ٻڌل نه آهي. جيڪڏهن اهو ثابت ٿيل هجي ها ته هن پنهنجي سادات هجڻ جي دعوا ڪئي، ته پوءِ ان کي رد ڪري نٿو سگهجي. ڇاڪاڻ ته ماڻهو پنهنجي نسب متعلق جيڪي چوي ٿو، انهيءَ کي مڃڻ کپي. ائين برابر آهي ته ڪنهن قوم جي سرداري، منجهانئن ئي ڪو ماڻهو ڪري سگهي ٿو، جيئن هن ڪتاب جي پهرئين باب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. پر مهدي (ان جي برعڪس) سڄي مصموده قبيلي تي حڪم هلائي رهيو هو. هنن، ساڻس تعلق رکندڙ قبيلي هرغيه جي اطاعت ڪرڻ ۽ سندس رهبريءَ ۾ هلڻ قبول ڪيو [٥٥] ۽ آخر الله سندس تبليغ کي مڪمل ڪاميابي عطا ڪئي.

هتي هيءَ به ڳالهه ياد رکڻ کپي ته مهديءَ جي طاقت سندس فاطمي هجڻ جي ڪري نه هئي، ۽

---

(١) قرآن ٤٠-٨٥ (٨٥)

نه وري ماڻهن نسب جي ڪري سندس اطاعت قبول ڪئي. سندس اطاعت هرغيه ۽ مصموده قبيلن جي تعلق جي احساس جي بنياد تي ڪئي ويئي هئي ۽ انهيءَ قبيلي جو احساس (عصبيت) منجهس به مضبوطيءَ سان قائم هو. سندس (مهديءَ جو) فاطمي هجڻ ختم ٿي ويو ۽ ماڻهن کان اها ڳالهه به وسري ويئي هئي، جيتوڻيڪ کيس ۽ سندس خاندان کي پنهنجي نسب جو احساس رهندو پئي آيو. هن جو اصلي فاطمي نسب هڪڙي نموني سان ختم ٿي ويو هو ۽ هو هرغيه مصموده جي ڪُل بُت تي پهري، اهڙو ٿي ويو، جهڙو هنن منجهان آهي. پارٽيءَ جي احساس کي سندس فاطمي نسب ڪوبه بنقصان پهچائي ڪونه ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ ته پارٽيءَ جي ميمبرن کي اها خبر ئي ڪانه هئي (ته ڪو هو فاطمي آهي). اهڙا واقعا اڪثر ٿيندا رهندا آهن، جو ڪنهن جو سلسلهٔ نسب ڳجهو رهندو آهي.

اسان کي انهيءَ ڳالهه کي قبيلي بجيله جي سرداريءَ تي عرفجه ۽ جريد جي حڪايت ۾ پيش کپي: عرفجه، ازد قبيلي جو هو، پر اهڙيءَ ڪاميابي سان بجيله قبيلي ۾ مدغم ٿي ويو، جو حضرت عمر جي آڏو جريد جي مقابلي ۾ بجيله جي سرداريءَ لاءِ وڙهيو، جيئن روايت مان معلوم ٿئي ٿو. انهيءَ واقعي مان ماڻهو سمجهي سگهي ٿو ته سچ ڇا آهي- ” الله صحيح راهه ڏي رهبري ڪري ٿو.“

ھنن غلطين تي طويل بحث اسان کي پنھنجي مقصد کان پري وٺي ويو. البت، ڪيترا ماھر شخص ۽ قابل مؤرخ، اھڙين آکاڻين ۽ اندازن تي ڀلجي ويا ۽ اھي ڳالھيون سندن دلين ۾ گھر ڪري ويون. ڪيترن ڪمزور راءِ ضعيف النظر ماڻھن اُھي آکاڻيون ڪانئن سکيون، ويندي ڪيترن ماھر تاريخدانن اھي آکاڻيون بنان ڪنھن تحقيق جي قبول ڪيون. انھيءَ ڪري عجيب غريب ڳالھيون سندن مواد ۾ شامل ٿي ويون. نتيجو اھو نڪتو جو تاريخ جي فن کي منجھيل ۽ احمقاڻه سمجھيو ويو. تاريخ جي شاگردن آڏيڙا ڪاڏا ۽ تاريخ کي عام ماڻھن جي ذوق جي شئي ڪري سمجھيو ويو. انھيءَ ڪري اڄ [٥٦] ھن ميدان جي محقق جي لاءِ ضروري آھي تہ سياست جي اصولن ۽ موجود شين جي صحيح ماھيت، قومن ۽ جاين جي وچ ۾ تفاوت، ماڻھن جي رھڻيءَ ڪھڻي جي طريقن، اخلاق، عقيدن، رواجن، فِرقن، خيالن ۽ ٻيءَ ھر شئي جي زمانن جي لحاظ کان پوري ڇاڻ رکي. ھن کي پنھنجي وقت جي سڀني حالتن جو گَھرو علم ھئڻ گھرجي. ھن کي موجوده ۽ گذريل زماني جي متشابه ۽ متفاوت حالتن جي ڀيٽ ڪرڻ گھرجي. ھن کي ھڪڙين حالتن جي ھڪجھڙائيءَ ۽ ٻين حالتن جي تفاوت جي سببن جي خبر ھئڻ گھرجي. ھن کي مختلف نسلن ۽ خاندانن ۽ مذھبي جماعتن جو علم ھئڻ گھرجي ۽ ان سان گڏ انھن سببن ۽ تحريڪ ۾ آڻيندڙ جزن جي بہ

خبر هجيس، جن انهن کي انهيءَ حيثيت ۾ آندو ۽ انهن ماڻهن جي تاريخ کان به واقف هجي، جن سندن حمايت ڪئي. هن جي آڏو اهو مقصد هجي ته ڪنهن واقعي جي سبب جي پوري ڇاڻ حاصل ڪري ۽ واقعي جي اصلي بنياد کان واقف ٿئي. انهيءَ کان پوءِ هن کي مليل روايتن کي انهن اصولن تي پرکڻ کپي، جيڪي تاريخ لکڻ لاءِ ضروري آهن. جيڪڏهن روايت پرک ۾ پوري اچي ته صحيح آهي، نه ته مؤرخ کي گهرجي ته ان کي بي بنياد سمجهي خارج ڪري ڇڏي. اهو انهيءَ ڪري ئي هو، جو متقدمين جي دؤر ۾ تاريخ جي علم کي وڏي اهميت ڏني ويندي هئي، ايتريقدر جو "طبري"، "بخاري" ۽ کائنن اڳي ابن اسحاق ۽ ٻين مسلمان ديني عالمن تاريخ جي فن کي اختيار ڪيو. پر تمام گهڻن محققن فن تاريخ جي اتهيءَ راز کي وساري ڇڏيو ۽ تاريخ هڪ گورکڌنڌو بڻجي ويئي. عام ماڻهن توڙي انهن عالمن، جن جو علمي بنياد پختو هو، تاريخ کي مطالعو ڪرڻ، سمجهڻ، ان تي غور ۽ فڪر ڪرڻ کي معمولي ڳالهه سمجهيو. آن سان گڏ ٿُهه به شامل ٿي ويا، ۽ ڪوڏن جا ڍڙا سڀني ۾ ملي ويا ۽ سچ سان ڪوڙ ڳنڍجي ويو. "شين جو آخري نتيجو الله جي هٿ ۾ آهي." (١)

تاريخ جي فن جي هڪ لڪل غلطي هيءَ به آهي ته انهيءَ حقيقت جو خيال نه ڪجي ته زماني جي

---

(١) قرآن ٣١-٢٢ (٢١)

تبديليءَ ۽ وقت جي گذرڻ ڪري، قومن ۽ قبيلن جون حالتون بہ بدلجن ٿيون. اها هڪڙي ڏکوئيندڙ حقيقت آهي جا بلڪل نظرانداز ڪئي وڃي ٿي ۽ اها [٥٧] تمام گهڻي زماني جي گذرڻ کان پوءِ ئي ڏسي سگهجي ٿي. اهڙيءَ طرح تمام ٿورا ماڻهو انهيءَ کي اڳواٽ محسوس ڪري سگهن ٿا.

اهو هن ڪري آهي تہ دنيا ۽ دنيا ۾ رهندڙ قومن جون حالتون، رسمون ۽ سندن فرقا هميشه ساڳيءَ حالت ۾ هڪجهڙا نٿا رهن. زمانن ۽ ڏينهن جي گذرڻ ڪري تفاوت ٿين ٿا، ۽ هڪڙيون حالتون بدلجي ٻيو روپ وٺن ٿيون. اهو حال ماڻهن، ڏينهن، شهرن جو ٿئي ٿو ۽ ساڳيءَ طرح سان اها ساڳي حالت، صوبن، ضلعن، دؤرن ۽ گهراڻن سان لاڳو آهي. "اهو ائين آهي، جيئن الله تعاليٰ پنهنجي گذريل بندن سان ڪيو."

قديم ايراني قومون، سرياني، نبطي، تبعي، اسرائيلي ۽ قبطي ڪنهن زماني ۾ وجود ۾ هيون. هنن سڀني جا پنهنجا خاص خانداني ۽ ملڪي انتظامي ادارا هئا. هنن جي پنهنجي سياست، هنر، زبان، فن ۽ اصطلاحات هئا، ۽ پنهنجيءَ قوم سان سندن هلت چلت ۽ ثقافتي ادارن کي هلائڻ جا پنهنجا پنهنجا انتظام هئا، جنهن جي ثابتي سندن تاريخي مواد مان حاصل ڪري سگهجي ٿي. سندن جاءِ پوءِ جديد ايرانين، رومين ۽ عربن ورتي. پراڻا ادارا بدلجي ويا ۽ اڳوڻا رواج يا تہ هڪجهڙائيءَ

جي صورت ۾ بدلجي ويا، يا ته بلڪل نون ۽ ڌارين قالبن ۾ اچي ويا. انهيءَ کان پوءِ اسلام آيو ۽ مُضَر خاندان جو پايو پيو. وري ٻه سڀئي ادارن ۾ ڦيرو آيو ۽ گهڻو ڪري اها شڪل اختيار ڪيائون، جنهن کان اسين اڄ ڏينهن تائين ڪجهه مانوس آهيون، ۽ جنهن کي پنهنجن وڏن کان سکندا آيا آهيون.

وري عرب حڪومت جي دؤر جي پڄاڻي ٿي. گذشته نسل، جن عربي شان شوڪت قائم ڪئي ۽ عربي حڪومت جو بنياد وڌو، اهي پنهنجو وارو وڃائي ويا. طاقت غير عربن جي هٿ ۾ اچي ويئي؛ جيئن اڀرندي ۾ ترڪ، مغرب ۾ بربر ۽ اُتر ۾ يورپي ڪرستان. انهن (فرنگين) جي خاتمي کان پوءِ، سموريون طاقتون ختم ٿي ويون، ادارا ۽ رواج بدلجي ويا. سندن شان شوڪت وسري ويو ۽ سندن طاقت جو ڏاڪو ماڻهن جي دلين تان ئي لهي ويو.

[٥٨] ادارن ۽ رواجن ۾ تبديليءَ جو عام طور تي مجمل سبب اهو آهي، ته هر قوم جو رواج سندس بادشاهه جي رواج تي بنياد رکي ٿو. جيئن پهاڪو آهي ته ”ماڻهو پنهنجي بادشاهه جي دين جي پيروي ڪندا آهن.“ (النّاس عَليٰ دين مُلوڪهم).

سياسي طور جڏهن ڪي اقتدار چاهيندڙ ماڻهو، حڪمران خاندان کي شڪست ڏين ٿا، ۽ طاقت تي قبضو ڪن ٿا، تڏهن لازمي طور هنن جو گذريل

خاندان جي رواجن ڏي ميل ٿئي ٿو ۽ انهن مان گهٽ کي اختيار ڪن ٿا. ساڳئي وقت هو پنهنجي قوم جي رواجن کي به نٿا وسارين. انهيءَ ڪري فاتح قوم ۽ مفتوح قوم جي رواجن جي وچ ۾ ٽڪر ٿئي ٿو.

نئين طاقت، واري سان وري ٻئي ڪنهن خاندان جي قبضي ۾ اچيو وڃي، ۽ مروج رواج اڃا به وڌيڪ نئين خاندان جي رواجن سان گڏجن ٿا ۽ انهن ۾ وڌيڪ ٽڪر ٿين ٿا. اهو ٽڪر، نئين خاندان ۽ پهرئين خاندان جي رواجن جي وچ ۾، نئين خاندان ۽ ٻئي نمبر جي مقابلي ۾ وڌيڪ زوردار ٿو ٿئي. درجي بدرجي ٽڪر وڌندو رهي ٿو، ۽ نتيجي ۾ نئين شئي وجود ۾ اچي ٿي.

جيستائين انهيءَ شاهانا طاقت تي مختلف قومن جو قبضو رهندو ايندو، تيستائين رسم و رواج ۾ ٽڪر ٿيندو رهندو- قياس ۽ ڀيٽ ڪرڻ ته انساني فطرت لاءِ کليل آهن، ۽ قياس ۽ ڀيٽ به غلطيءَ کان بچيل ڪونه آهن. ان سان گڏ ويسر ۽ غفلت ماڻهن کي پنهنجي ڪم ۽ مقصد کان پري هٽايو ڇڏين. اڪثر ڪو هڪ-اڌ ماڻهو گذشته قومن جي تاريخ جو چڱيءَ طور اڀياس ڪري ٿو، پر هو به حالتن ۽ آيل تبديلين کان غير واقف رهجيو وڃي. هڪڙي لمحي جي سوچ کان سواءِ، هو پنهنجي (موجوده ماحول جي) علم سان تاريخي روايتن کي ڀيٽي ۽ انهن اطلاعن کي

انهن شين جي ماپڻ سان توري ٿو، جيڪي هن پنهنجي اکين سان ڏٺيون آهن۔ جيتوڻيڪ ٻنهي (حال ۽ ماضي) ۾ وڏو تفاوت آهي۔ نتيجي ۾ هو غلطيءَ جي اوڙاهه ۾ ڪِريو پون۔

انهيءَ مسئلي تي روشني هيٺينءَ ڳالهه مان پوندي، جيڪا مؤرخ، حجّاج بن يوسف ثقفيءَ جي احوال متعلق ڪن ٿا۔ هو چون ٿا ته سندس پيءُ اسڪول ماستر هو۔ اڄڪلهه تعليم ڏيڻ (ماستري ڪرڻ) روزگار جو هڪ پيشو آهي [٨٩]، اهو پيشو خانداني ناموس جي لحاظ کان ايڏي اهميت ڪانه ٿو رکي۔ ماستر ڪمزور، مسڪين ۽ بي پهچ ٿين ٿا۔ ڪيترا مزور ۽ ڪمزور پيشوَر جيڪي گذر لاءِ پورهيو ڪن ٿا، سي اهڙن رتبن جي خواهش ڪن ٿا، جن جا هو اهل نه آهن۔ پر پوءِ به هو سمجهن ٿا ته ڪوشش ڪرڻ سان ڪين اهي رتبا ملي ويندا۔ هو اڪثر پنهنجين خواهشن جي ڪري گمراهه ٿي ويندا آهن ۽ عقل جون واڳون سندن هٿن مان نڪري وينديون آهن ۽ نيٺ تباهيءَ ۽ برباديءَ جي اوڙاهه ۾ وڃي ڪِرندا آهن۔ هو اهو محسوس ئي نٿا ڪن ته جنهن شئي جي هو تمنا ٿا ڪن، اها حاصل ڪرڻ هنن جي لاءِ ناممڪن آهي۔ هنن کي اها به خبر ڪانهي ته اسلام جي شروعات ۽ اموين ۽ عباسي گهراڻن جي دؤر ۾ تعليم جو هڪ الڳ رنگ هو۔ انهيءَ دؤر ۾ علم، عام طور تي پيشي جي صورت اختيار ڪانه ڪئي هئي۔ علم انهن

حديثن جي روايت ڪرڻ جو نالو هو، جيڪي ماڻهن قانونساز (حضرت محمّد) کان ٻڌيون هيون. علم اهڙين مذهبي ڳالهين کي زباني طور سيکارڻ جو نالو هو، جن کان ماڻهو نا آشنا هئا. معزز نسب جا ماڻهو ۽ اهي شخص، جن جو حڪمران طبقي سان سلسلهٔ نسب مليو ٿي ۽ جيڪي اسلامي احڪام کي هلائيندا هئا، اهي ئي ساڳيا ماڻهو هئا، جيڪي ڪلام الله ۽ سنت رسول الله سيکاريندا هئا. ۽ اهو به اهڙي نموني سان، جيئن هڪڙو ماڻهو ٻئي ماڻهوءَ کي روايت طور پهچائي ڏئي، ۽ نه پيشي طور. ڇو ته قرآن سندن مذهبي ڪتاب هو، جيڪو منجهانئن هڪ پيغمبر تي نازل ٿيو. انهيءَ (قرآن) سندن هدايت ٿي ڪئي. اسلام سندن مذهب هو، جنهن جي خاطر هو وڙهيا ۽ زندگيون قربان ڪيائون. اسلام انهن کي پين قومن کان ممتاز بنايو ۽ کين طاقت عطا ڪئي. هنن جي اها خواهش هئي ته پين مسلمانن کي به اسلام سيکارين ۽ سمجهائين. انهيءَ راهه ۾ نه مغروري سندن آڏو ٿي آئي ۽ نه خانداني ناموس، انهيءَ ڳالهه جي ثابتي انهيءَ مان ملي ٿي، ته پيغمبر پنهنجي حاقي مان وڏن اصحابن کي عربن ڏانهن پنهنجو سفير ڪري موڪليو، جيئن هو انهن کي سندس آندل اسلامي قانون ۽ ديني قاعدا سيکارين. پاڻ پنهنجا ڏهه اصحاب ۽ سندن پويان پيا اصحاب انهيءَ ڪم لاءِ موڪليائون.

پوءِ جڏهن اسلام مضبوطيءَ سان قائم ٿيو ۽ ان جو پختو پايو پيو [٦٠]، تڏهن پري ٻري جي قومن، مسلمانن جي ذريعي اسلام قبول ڪيو. وقت جي گذرڻ کان پوءِ اسلام جي حيثيت ۾ ڦيرو آيو. مختلف ۽ روزانو ڦرندڙ حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ، بنيادي ڪتابن (قرآن ۽ حديث) منجهان نوان قانون ٺاهيا ويا. هنن کي اهڙي مضبوط قانون جي ضرورت محسوس ٿي، جيڪو کين غلطين کان بچائي. پوءِ علم هڪ عادت ٿي وئي، انهيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ پڙهڻ جي ضرورت هئي. اهڙيءَ ريت، علم هڪ فن ۽ پيشي جي صورت اختيار ڪئي. ان متعلق اسين علم ۽ تعليم جي باب ۾ بيان ڪنداسون.

قومي عصبيت رکڻ وارن جو لاڙو حڪومت ڪرڻ ۽ حڪومت جي ڪاروبار ڏانهن رهيو ۽ علم پرائڻ جو ڪم ٻين جي ڪرڻ لاءِ ڇڏيو ويو. انهيءَ ڪري علم، روزگار لاءِ پيشي جي صورت اختيار ڪئي. اهي ماڻهو جيڪي عيش عشرت ۾ گذاريندا هئا ۽ حڪومت جي انتظام تي قابض هئا، انهن تعليم ڏيڻ ۾ پنهنجي بيعزتي سمجهي ٿي. انهيءَ ڪري تعليم ڏيڻ جو ڪم فقط ڪمزور ماڻهن تائين محدود رهجي ويو، نتيجو اهو نڪتو جو خانداني عصبيت رکڻ وارن ۽ حڪمران طبقي جي ماڻهن، معلم کي نفرت جي نگاهه سان ٿي ڏٺو.

حجاج جو پٽ يوسف، ثقيف قبيلي جي طاقتور ۽ معزز ماڻهن مان هو. ثقفي، معزز قريشن سان همسريءَ جي لاءِ رقابت ۽ عربي عصبيت جي ڪري مشهور معروف هئا. حجاج جو قرآن جي تعليم ڏيڻ اهڙو شغل ڪونه هو، جهڙو هن زماني ۾ علم سيکارڻ پيشيورانه طريقي سان گذر سفر جو ذريعو آهي. هن جو تعليم ڏيڻ جو شغل هڪ اهڙي رسم هئي، جهڙي اسلام جي شروعات ۾ هئي، جيئن اسان مٿي ذڪر ڪيو آهي.

ساڳئي قسم جو مثال اهي بي بنياد اندازا آهن. جيڪي تاريخ جا هوشيار شاگرد به قائم ڪن ٿا. جڏهن هو گذشته دؤر جي قاضين جي حيثيت متعلق پڙهن ٿا ۽ سندن جنگين ۾ سپهه سالاري ڪرڻ ۽ فوجن تي حڪم هلائڻ بابت پڙهن ٿا، تڏهن عجب ۾ پئجيو وڃن. پوءِ سندن منجهائيندڙ فڪر، ڪين به اهڙي رتبي حاصل ڪرڻ لاءِ آياري ٿو. هو سمجهن ٿا ته هن وقت ۾ قاضيءَ جو رتبو [٦٠] اهڙو ئي آهي، جهڙو گذشته زماني ۾ هو. هو جڏهن پڙهن ٿا ته ابن ابي عامر (جنهن جو اموي خليفي هشام تي پورو اثر هو) ۽ اشبيليه جي طوائف الملوڪ منجهان ابن عبّاد جو والد، ٻئي قاضي هئا، تڏهن هو سمجهن ٿا ته اهي هاڻوڪي زماني جي قاضين جهڙا هئا. هو ماحول جي انهن تبديلين کان ناواقف آهن، جن قاضين جي اعلوڪي حيثيت تي اثر وڌو. انهيءَ جو اسين پهرئين جلد ۾

قاضين جي حيثيت سان تعلق رکندڙ باب ۾ ذڪر ڪنداسون.

ابن ابي عامر ۽ ابن عبّاد عرب قبيلن منجهان هئا ۽ انهن اسپين ۾ اميه خاندان جي حمايت ڪئي ۽ اموي عصبيت جي نگهباني ڪيائون. اهو به معلوم آهي ته سندن حيثيت ڪيڏي نه اهميت واري هئي! سرداري ۽ شاهانا طاقت جيڪا هنن کي حاصل هئي، سا قضا جي عهدي جي ڪري ڪان، ملي هين، جيئن اڄوڪي زماني ۾ آهي. گذشته زماني ۾، انتظامي ادارن ۾ حڪمران خاندان ۽ سندن حامي، قضا جو عهدو انهن ماڻهن کي ڏيندا هئا، جن ۾ ان خاندان لاءِ عصبيت وارو احساس موجود هو. جيئن اسان جي زماني ۾ مغرب ۾ وزارت جي عهدي لاءِ به اهو عمل ڪيو ٿو وڃي. اسان کي فقط اهو سمجهڻ گهرجي ته (ان زماني ۾) قاضي، فوجن سان سندن حملن ۾ شريڪ ٿيندا هئا ۽ نهايت اهم ڪم سندن حوالي ڪيا ويندا هئا. اهڙا اهم ڪم فقط انهن ماڻهن جي هٿ ۾ ڏيئي سگهجن ٿا، جيڪي انهن کي، هلائڻ لاءِ عصبيت جو مادو رکندا هجن. اهڙيون ڳالهيون ٻڌي ڪجهه ماڻهو ڀلجي وڃن ٿا ۽ حالتن جو غلط اندازو لڳائين ٿا.

اڄڪلهه خاص ڪري ڪمزور دل اسپيني (اندلسي) انهيءَ معاملي ۾ غلطيون ڪن ٿا. اسپين ۾ عربي حڪومت جي ختم ٿي وڃڻ ۽ اندلسين جو

بربري عصبيت جي احساس کان آجي ٿي وڃڻ جي ڪري، گهڻو وقت گذريو، تنهنڪري عصبيت جو مادو مري چڪو آهي. وٽن رڳو نسبي شجرا وڃي رهيا آهن ۽ باهمي اتفاق جي ذريعي طاقت حاصل ڪرڻ جي لياقت فنا ٿي چڪي آهي. حقيقت ۾ باهمي حمايت جي فرض جي احساس کان سواءِ، اندلسين جي حيثيت ڪمزور رعايا جهڙي سمجهي ويئي [٦٢]، جيڪي ظلم هيٺ دٻجي ويا، بيعزتيءَ تي هري ويا ۽ سمجهيائون ته فقط سندن نسب ۽ حڪمران خاندان سان تعلق ئي سندن طاقت ۽ حڪومت جو سرچشمو آهي. انهيءَ ڪري منجهائن پيشوَر ۽ هنرمند طبقي جي ماڻهن کي طاقت ۽ اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندي ڏٺو ويندو آهي. ٻئي پاسي، جن ماڻهن کي قبائلي ماحول، عصبيت ۽ مغربي ڪناري تي حڪمران خاندانن جو علم آهي ۽ جن کي اها خبر آهي ته مختلف قومن ۽ قبيلن کي پنهنجي قبضي ۾ ڪيئن آڻبو آهي، اهي ماڻهو اهڙي غلطي تمام گهٽ ڪندا ۽ انهيءَ متعلق خيال سندن ذهن ۾ نه ايندو.

اهڙي قسم جي غلطين جو هڪ ٻيو مثال اهو آهي، جيڪو مؤرخ مختلف گهراڻن جو ذڪر ڪن ٿا. ۽ هرهڪ گهراڻي سان تعلق رکندڙ حڪمرانن جو بيان ڪن ٿا. هر حاڪم جو نالو، سندس ابن ڏاڏن جو ذڪر، ماءُ، پيءُ، زالن، ذات، سندس مُهر، سندس قاضي، حاجب ۽ وزير جو ذڪر ڪن ٿا. انهيءَ معاملي

۾ هو عباسي ۽ اموي دؤر جي مؤرخن جي انڌي پيروي ڪن ٿا ۽ اها خبر ئي ڪانه اٿن ته هنن اهو طريقو ڇو اختيار ڪيو. متقدمين پنهنجي تاريخ، حڪمران خاندان جي فردن لاءِ لکي، جن کي پنهنجن ابن ڏاڏن جي زندگيءَ ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جي واقفيت حاصل ڪرڻ جي ضرورت هئي، تان ته هو سندن نقش قدم تي هلي، اهوئي ڪن، جيڪي سندن وڏن ڪيو. هو انهيءَ حد تائين به تفصيل ۾ ويا جو خانداني ملازمن جي معلومات به گهريائون ۽ انهن جي اولاد ۾ رتبا ۽ اعزاز (حاجب، وزير وغيره) ورهايائون. قاضين ۾ وزيرن وانگر حڪمران خاندان لاءِ عصبيت وارو احساس هو ۽ ساڳي اهميت حاصل هين، جيئن اسان ذڪر ڪيو آهي. انهيءَ ڪري انهيءَ دؤر جي مؤرخن کي اهي تفصيل ڏيڻا هئا.

اڄ انهيءَ زماني جي گذرڻ ڪري اهي حڪومتون ئي بدلجي ويون [٦٣]. تاريخي لاڙو هاڻي فقط حڪمرانن جي سندن ذات تائين ۽ مختلف خاندانن جي طاقت ۽ قبضي جي لحاظ سان پاڻ ۾ تعلقات تائين وڃي محدود رهيو آهي. هاڻي فقط اهو سوال وڃي رهيو آهي ته ڪهڙو ٻيو خاندان، حڪمران خاندان جو مقابلو ڪري سگهي ٿو ۽ ڪهڙو اُن سان مخالفت جو ست ساري نٿو سگهي. اِنهيءَ ڪري اڄڪلهه جي مؤرخن لاءِ ڪنهن خاندان جي گذيل حاڪم جي زالن، پٽن،

سندس مُهر، خاندان جي فردن، قاضي، وزير ۽ حاجب جو ذڪر ڪرڻ بيڪار آهي، جڏهن هن کي انهيءَ خاندان جي اصل، حسب نسب ۽ ماحول جي خبر ئي ڪانهي، ته پوءِ مٿين پناڻ بيڪار آهي. اڄڪلهه جا لکندڙ انهن شين جو ذڪر فقط گذريل لکندڙن جي انڌيءَ تقليد ڪندي پيش ڪن ٿا. هو اڳين لکندڙن جي مقصد ڏانهن توجهه ڪونه ٿا ڪن ۽ تاريخ جي فن تي غور ڪرڻ ئي وسريو وڃين.

انهيءَ ۾ ڪجهه وزير (يا وزارتي خاندان) جي حيثيت جدا آهي. هو تمام وڏي اثر وارا هئا ۽ سندن تاريخي اهميت سندن وقت جي حڪمرانن کان به گهٽ آهي. مثال طور حجاج، بنو مهلب، برمڪي، بنو سهل، ابن نوبخت، ڪافور اخشيدي، ابن ابي عامر ۽ ٻين اهڙن جو ذڪر ڀلي ڪجي. سندن زندگين ۽ سندن ماحول بابت ذڪر ڪرڻ ۾ ڪو به اعتراض ڪونهي، ڇاڪاڻ ته اهميت جي لحاظ کان هو حڪمرانن جي صف ۾ بيهي سگهن ٿا.

هن بحث کي ختم ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي نڪتي کي هتي داخل ڪرڻ به ضروري آهي.

تاريخ انهن واقعن جو ذڪر ڪري ٿي، جيڪي ڪنهن خاص وقت ۽ خاص قوم لاءِ مخصوص آهن. مختلف ملڪن جي عام حالت، قومن ۽ انهن جا دور، مؤرخ جي تاريخ جو بنياد ناهين ٿا. سندس تمام

گهڻن سوالن ۽ تاريخي روايتن تي روشنيءَ جو مدار انهن بنيادن تي آهي. اهي ڪنهن خاص تحقيق لاءِ موضوع بہ بنجن ٿيون، جيئن مسعوديءَ جو ڪتاب ”مروج الذهب“ آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ مسعودي پنهنجي زماني ٣٣٠ ھ / ٩۴٠ع جي مختلف مشرقي ۽ مغربي علائقن ۽ انَ ۾ رهندڙ قومن جي حالات تي تبصرو ڪيو آهي. هن انهن جي جدا جدا فرقن ۽ سندن رسمن جو احوال پڻ ڏنو آهي. هن مختلف ملڪن، جبلن، سمنڊن، علائقن ۽ خاندانن جو ذڪر ڪيو آهي. هن عرب ۽ غير عرب خاندانن ڪي ورهايو آهي. هِن ڪتاب انهيءَ سببان [٦۴] مؤرخن لاءِ بنيادي ماخذ جي حيثيت حاصل ڪئي ۽ سندن تاريخي روايات جي صحت کي چڪاسڻ لاءِ مکيہ سرچشمي جو ڪم ڏنو آهي.

مسعوديءَ کان پوءِ بڪري آيو، جنهن سندس تاريخ سان ملندڙ جلندڙ ڪم ڪيو. هن پنهنجو ڪتاب ”المسالڪ و الممالڪ“ ۾ مختلف علائقن ۽ انهن جي شاهراهن تائين محدود رکيو، ڇاڪاڻ تہ (مسعودي جي وقت کان وٺي) سندس زماني تائين قومن ۽ قبيلن ۾ ڪي اهم ڦيرا ڪونہ آيا هئا. البت اڄوڪي زماني ۾، يعني اٺين صدي هجريءَ (چوڏهين صدي عيسوي) جي پڇاڙيءَ ۾، مغرب جي ماحول، جيئن اسين ڏسي سگهون ٿا، ڦيرو ڪاڌو ۽ مڪمل تبديليون اچي ويون آهن. مغرب جي اصلوڪن رهاڪن بربرين جي جاءِ،

عربن جي مسلسل آمد ورتي، جيڪا پنجين صدي هجريءَ کان شروع ٿي. عرب بربرين کان تمام گھڻا ٿي ويا ۽ مٿن قبضو ڪري ورتائون. آخر مقامي ماڻهن جي ڪافي زمينن تي قبضو ڪري، کين محروم ڪري ڇڏيائون ۽ اهي سڀ شيون پنهنجي قبضي ۾ ڪيائون، جيڪي اڳي بربرين جي هٿ ۾ هيون. اٺين صديءَ تائين اها حالت رهي، تانجو هڪ تباهه ڪن وبا جي بيماري ساري مشرق ۽ مغرب ۾ پکڙجي ويئي ۽ ان ڪري آدمشماري گھڻو گھٽجي ويئي. هن (وبا) تهذيب و تمدن جون ڪيتريون نادر شيون ناس ڪري، سندن وجود ئي ختم ڪري ڇڏيو. هن بيماريءَ ڪيترن قديم گھراڻن کي جيڪي پنهنجي اوج ۽ ڪمال جي آخري حدن تي پهچي چڪا هئا، يڪلخت ختم ڪري ڇڏيو ۽ سندن طاقت کي گھٽائي ۽ اثر کي زبردست ڌڪ هڻي ڇڏيو. ماڻهن جي گھٽجڻ ڪري تمدن تباهه ٿي ويو. شهر تباهه ٿيا، جايون اُجڙي ويون، شاهراهون ۽ رستا ويران ٿي ويا، ڪالونيون ۽ محل سنسان ٿي ويا، ۽ آخر سموريءَ آباد دنيا ۾ تبديلي اچي ويئي. مشرق جو اهڙو حال ٿيو، ڄڻڪ ترقيءَ جي حصن کان وڌيڪ تباهيءَ مان حصو حاصل ڪيائين. ائين چئجي ته ڄڻ دنيا تهذيب ۽ تمدن جي مڙني چيزن جي تباهي ۽ خاتمي لاءِ پڪاريو ۽ قدرت سندس انهيءَ سڏ تي لبيڪ چئي. ”الله تعاليٰ زمين ۽ ان ۾ جيڪي آهي ان جو مالڪ آهي.“

[٩٥] جڏهن حالتن ۾ عام ڦيرو آيو، تڏهن ائين محسوس ٿيو ته ڄڻ سڄي مخلوقات بدلجي ويئي ۽ دنيا ئي ٻي ٿي ويئي، جهڙوڪ هڪ نئين مخلوق وجود ۾ آئي ۽ دنيا کي نئين سر پيو قالب مليو هجي. انهيءَ ڪري اڄ اهڙي ماڻهوءَ جي ضرورت آهي، جيڪو ويهي ترتيبوار دنيا جي مختلف حصن، قومن، ريتن رسمن ۽ مختلف اعتقادن جي ڪري بدليل حالتن جو اهڙيءَ طرح جائزو وٺي، جهڙيءَ طرح مسعوديءَ پنهنجي دؤر جي لاءِ ڪيو. آها اينڌڙ مؤرخن جي تقليد لاءِ هڪ مثالي شئي هجي. مان پنهنجي هن ڪتاب ۾ مغرب متعلق حالتن تي جيترقدر منهنجي لاءِ ممڪن هوندو بحث ڪندس. ساڳيءَ ريت، تفصيلي يا اجمالي طور مغرب جي تاريخ تي به لکندس ۽ پنهنجي عزم موجب ٻين علائقن کي ڇڏي، فقط مغرب جي قبيلن، قومن، رعايا ۽ حاڪمن جي ماحول بابت لکندس. اها حد انهيءَ ڪري قائم ڪئي اٿم، جو مون کي مشرق ۾ رهندڙ قومن جو صحيح علم نه آهي ۽ اڌاريون ورتل روايتون، اهڙيون صحيح حقيقتون نه ڏيئي سگهنديون، جن جي مون کي ضرورت آهي.

مسعوديءَ جي مختلف ملڪن ۾ وسيع سفر، هن کي انهيءَ لائق بنايو، جو اتي جا صحيح حالات پيش ڪري سگهيو، جيئن سندس ڪتاب مان معلوم ٿئي ٿو. البت مغرب جي حالات تي سندس بحث اڻپورو آهي. ” الله ٻين کان وڌيڪ علم رکي ٿو، ۽ هر علم جي

حمد الله وٽ آهي، انسان ڪمزور ۽ قاصر آهي. پنهنجي ڪوتاهيءَ جو اعتراف ڪرڻ، مذهبي فرض آهي. جنهن جي الله مدد ڪري، تنهن لاءِ رستو لهڻ آسان آهي ۽ سندس ڪوششون ۽ جستجو ڪامياب ٿين ٿيون. اسين هن ڪتاب ۾ جيڪو مقصد اٿئو گهرون ٿا، انهيءَ لاءِ الله کان مدد گهرون ٿا. الله رهنمائي ۽ مدد ڪري ٿو، هن تي ڀروسو ڪرڻ گهرجي.

هاڻي هن ڪتاب ۾ فقط غير عربي لفظن جي طريقي بابت سمجهاڻ رهجي ويو آهي، اهو پيش ڪجي ٿو.

معلوم هجي ته ڳالهائڻ ۾ ڪم ايندڙ حرفن— [٦٦] (جيئن اڳتي هلي سمجهايو ويندو)— جي آوازن جون ڪيفيتون (Larynx) منجهان اڀرن ٿيون. حقيقت ۾ انهن ڪيفيتن ۾ تبديلي آوازن جي نڙ گهٽ، نڙيءَ، زبان جي پاسن ۽ تارونءَ يا ڏندن جي آڏو ٽڪرائڻ سان ۽ چپن جي چرپر سان عمل ۾ اچي ٿي. جڏهن اهڙو ٽڪراءُ عمل ۾ آڻجي ٿو، تڏهن آواز مختلف نمونن سان بدلجي ٿو. نتيجي طور حرفن جا جدا جدا آواز ٿين ٿا. انهن آوازن جو ميلاپ لفظ بڻائين ٿا، جيڪي خيال کي ظاهر ڪرڻ جو ذريعو بڻجن ٿا. سڀني قومن جي ٻولين ۾ سڀ هڪجهڙا حرف (آواز) ڪونه ٿا ٿين. هڪڙيءَ قوم جا حرف (آواز) ٻيءَ قوم جي حرفن کان مختلف ٿين ٿا. جيئن معلوم آهي ته عربيءَ ۾ اٺاويهه حرف (آواز) آهن. يهودين وٽ وري اهڙا

ٻه آواز آهن، جيڪي اسان جي زبان (عربي) ۾ ڪونه آهن. اڳيءَ ريت اسان جي زبان ۾ اهڙا آواز آهن، جيڪي يهودين جي زبانن ۾ ڪينهن. ساڳي حالت يورپي ڪرستانن، ترڪن، بربرين ۽ ٻين عربن سان لاڳو آهي.

پنهنجي آوازن جي شڪلين جي صورت قائم ڪرڻ لاءِ پڙهيل عربن جدا جدا اناويهه حرف ٺاهيا. مثلاً الف، با، جيم، را، طا وغيره، پوءِ جڏهن هو اهڙي ڪنهن آواز تي پهچن ٿا، جنهن جهڙو حرف سندن ٻوليءَ ۾ نه آهي ته ان جي نه لکت ۾ ڪا شڪل ڏين ٿا ۽ نه صاف طور تي سمجهائين ٿا. ڪاتب ڪڏهن اهڙن اچارن لاءِ اسان جي زبان جا اهڙا حرف لکن ٿا، جيڪي آواز جي لحاظ سان پاڻ ۾ ڪجهه ويجهڙا آهن (اهڙو حرف جو ان کان اڳي يا وري پوءِ ايندو هجي). اهو ڪنهن آواز جي سمجهائڻ لاءِ اطمينان بخش طريقو نه آهي، انهيءَ جو مڪمل بدل هئڻ گهرجي.

اسان جي ڪتاب ۾ بربرين ۽ ٻين غير عربن جي تاريخ آهي. سندن نالن ۽ ٻين لفظن جي اهڙن اُچارن تي [٦٧] اسان جو توجهه ڇڪيو، جن لاءِ اسان جي ٻوليءَ ۾ ڪو حرف ڪونهي ۽ نڪي اُچارن جي قانون ۾ ڪا واٽ آهي. انهيءَ ڪري اسان ڪي اهڙن لفظن لاءِ ڪي نشانيون مقرر ڪرڻيون پيون. جيئن اسان ٻڌايو

SOORIH SINDHI ADAB

SOORIH SINDHI ADAB

آهي ته اسان کي سنڌي ويجهڙائي رکندڙ حرفن کي استعمال ڪرڻ صحيح نظر نه آيو، ڇاڪاڻ ته اسان جي خيال ۾ اهو اطمينان بخش طريقو نه آهي. مون پنهنجي ڪتاب ۾ انهيءَ ڪري غير عربي آوازن کي لکڻ لاءِ سنڌي ويجهڙائي رکندڙ ٻين حرفن کي استعمال ڪرڻ جو طريقو اختيار ڪيو آهي: جن ٻنهي حرفن جي وچ مان آواز جو تلفظ ظاهر ٿي سگهي ۽ پڙهندڙ کي انهن حرفن جي صحيح طريقي سان پڙهڻ ۾ تڪليف نه ٿئي. اهو طريقو مون قرآن جي محقق جي حروف اشمام (that are not sharply defined) متعلق قائم ڪيل لکت تان اخذ ڪيو آهي. جهڙو 'خلف' جي قراة مطابق لفظ 'الصراط' لاءِ ڪيو ٿو وڃي. حرف ص کي ڪجهه 'ص' 'ز' جي وچ ۾ اچاريو ٿو وڃي. انهيءَ حالت ۾ انهيءَ لفظ جي اُچارڻ لاءِ هو 'ص' سان گڏ 'ز' به لکن ٿا (ص ز). اهڙيءَ ريت هو انهيءَ اُچار جي لاءِ ٻنهي حرفن جي وچ واري آواز جو پتو پڌائين ٿا.

انهيءَ طرح، مون اهڙي هر ڪنهن حرف جو نشان ڏنو آهي، جيڪو ڪنهن طريقي سان ٻن حرفن جي آواز جي وچ واري آواز جهڙو آهي. مثلاً بربر ڪاف (گاف) جيڪو اسان جي حرفن ڪ، ج يا ق جي وچ وارن آوازن جي اچارڻ سان معلوم ٿي سگهي ٿو. مثلاً 'پلگين' جي نالي تي مون ڪاف جي هيٺان ج جو نقطو يا مٿان ق جا ٻه نقطا ڏئي ڇڏيا آهن. اهو

ڄاڻائي ٿو ته [٦٨] هي آواز ڪ، ج يا ق جي پيدا ٿيل درمياني آواز جهڙو آهي. اهو آواز عام طور تي بربر زبان ۾ اُچاريو وڃي ٿو. ٻين حالتن ۾ مون مختلف آوازن لاءِ اهي ٻه حرف گڏي لکيا آهن، جن جي وچ مان اهي آواز ظاهر ٿي سگهن. پڙهندڙ انهيءَ ڪري سمجهندو ته اهو درمياني آواز آهي ۽ صحيح طور تي اُچاري سگهندو. انهيءَ طريقي سان اسان انهن کي اطمينان بخش نموني ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيڪڏهن اسان ان آواز لاءِ ٻن قريب المخرج حرفن مان هڪ حرف لکي وجون ها ته اسان ان جي اصلي اُچار کي بدلائي پنهنجيءَ زبان جي اُچار جهڙو ڪري ڇڏيون ها، ۽ اسان ماڻهن جي اُچارن ڦيرائڻ وارن جي صف ۾ اچي وڃون ها." اهو گهرجي ته الله ئي پنهنجي فضل ۽ احسان صواب ۽ حق جي توفيق عطا ڪندڙ آهي."

SOORIH SINDHI ADAB

Soorih Sindhi Adab

جي لھوارو لوڪ وھي ، تون اوچو وھ اوڀار

SAHIB KHAN “SOORIH” MIRANI

0344 3919786 & 0300 3404488